

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE DİNİ ESERLERİN BASIM VE DENETİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşe ATAMAN

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Zeynep İSKEFİYELİ

HAZİRAN – 2021

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE DİNİ ESERLERİN BASIM VE DENETİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşe ATAMAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez sınavı 21/06/2021 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Doç. Dr. Zeynep İSKEFİYELİ	Başarılı
Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ	Başarılı
Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK	Başarılı

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK
BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Ayşe ATAMAN
Öğrenci Numarası	:	Y176012014
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Yakınçağ Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	II. Abdülhamid Döneminde Dini Eserlerin Basım ve Denetimi
Benzerlik Oranı	:	%14

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

21/06/2021
İmza

Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciyi ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç.Dr. Zeynep İSKEFİYELİ

Tarih: 21/06/2021

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

Enstitü Birim Sorumlusu
Onayı

2 REDDEDİLMİŞTİR

00.ENS.FR.72

ÖNSÖZ

II. Abdülhamid dönemi yayın hayatı açısından hareketli bir dönem olmuştur. Yayın hayatına getirilen düzenlemeler ile birlikte bu alanda tam anlamıyla bir denetim oluşturulmuştur. Ancak bu durum yayın hayatında bir duraklamaya sebep olmamış, aksine basılan kitap sayıları her geçen gün artmıştır. Araştırmalarda, bu dönemde yayın hayatı üzerinde yapılan her türlü düzenleme sansür bağlamında değerlendirilmiştir. Özelde dini eserlerin basımı için oluşturulan kurumlar da bu bağlamda değerlendirmeye alınmış ve genellikle bir iki cümle ile bahse konu olmuşlardır.

Tez çalışmamızda amaçlanan temel husus, dini eserlerin basım ve denetiminde sorumlu olan söz konusu heyetlerin kuruluşları, personel bilgisi, çalışma usulleri ve eser inceleme süreçleri gibi önemli noktaları ele almaktır. Aynı zamanda, dini eserlerin basım ve denetim aşamaları ayrıntılı şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

Öncelikle, tez çalışmasının hazırlık süreci boyunca yardım ve desteklerini esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Zeynep İSKEFİYELİ' ye teşekkürlerimi iletmek isterim. Aynı zamanda, değerli arkadaşım Hazel İŞILGANA'a ve son olarak eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteklerini esirgemeyen sevgili aileme teşekkürlerimi sunarım.

Ayşe ATAMAN

21.06.2021

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
TABLO LİSTESİ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ	1
BÖLÜM I: OSMANLI DEVLETİ'NDE KİTAP BASIMININ HUKUKİ VE KURUMSAL GELİŞİMİ	7
1.1. Matbaanın Tarihi ve İlk Osmanlı Matbaasının Açılışı	7
1.2. Mühendishane Matbaası	10
1.3. Üsküdar Matbaası	11
1.4. Takvimhâne-i Âmire.....	11
1.5. Litografya (Taş Baskısı)	12
1.6. Kitap Basımına Dair Hukuki Düzenlemeler.....	14
1.6.1. 1857 Matbaa Nizamnamesi	15
1.6.2. 1857 Kitap Tab'ı Hakkında Nizamname	17
1.6.3. 1888 Matbaa Nizamnamesi	18
1.6.4. 1895 Matbaa ve Kitap Tab'ı Hakkında Nizamname.....	22
1.7. Kitap Basımında Görevli Kurumlar	26
1.7.1. Meclis-i Maârif.....	26
1.7.2. Telif ve Tercüme Dairesi.....	28
1.7.3. Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti.....	29
BÖLÜM II: MUSHAF DIŞI DİNİ ESER BASIM VE DENETİMİ	32
2.1. Dini Eser Basımının Tarihi.....	32
2.1.1. İlk Dini Kitap Basım Süreci ve Denetim	32
2.2. Dini Eser Basımını Denetleyen Kurumlar.....	34
2.2.1. Tedkîk-i Müellefât Heyeti	34
2.2.1.1. Kuruluşu ve Görevleri	36
2.2.1.2. Personel Kadrosu ve Çalışma Biçimi	39
2.2.1.3. Eser İnceleme Süreci ve Kıstasları	41
2.2.2. Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyeye Tedkik Heyeti	49
2.2.2.1. Kuruluşu ve Görevleri	49
2.2.2.2. Personel Kadrosu ve Çalışma Biçimi	51

BÖLÜM III: MUSHAF BASIM VE DENETİMİ	58
3.1. Avrupa ve Diğer Ülkelerde Mushaf Basımı	58
3.2. Osmanlı Devleti'nde Resmi Mushaf Basımı	60
3.2.1. İlk Resmi Mushaf Basımı.....	60
3.2.2. Matbaa-i Âmire 'de Mushaf Basımı.....	65
3.2.3. Matbaa-i Osmaniye'de Mushaf Basımı.....	69
3.2.4. Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi	77
3.2.4.1. Kuruluşu ve Görevleri	77
3.2.4.2. Personel Kadrosu ve Çalışma Biçimi	79
3.2.5. Gayri Resmi ve Kaçak Mushaf Basımı	87
3.2.6. Mushaf Basımının Siyasi Yönü	93
SONUÇ	97
KAYNAKÇA.....	102
EKLER	110
ÖZGEÇMİŞ	115

KISALTMALAR

DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
BKZ	: Bakınız
NU	: Numara
S	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
ÇEV	: Çeviren
DER	: Derleyen
HAZ	: Hazırlayan
ED	: Editör

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Tedkîk-i Müellefât Heyeti Personel Kadrosu	39
Tablo 2: Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti Personel Kadrosu.....	52
Tablo 3: Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclis Personel Kadrosu.....	80

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	X	Doktora	
Tezin Başlığı: II. Abdülhamid Döneminde Dini Eserlerin Basım ve Denetimi			
Tezin Yazarı: Ayşe ATAMAN		Danışman: Doç.Dr. Zeynep İSKEFİYELİ	
Kabul Tarihi: 21.06.2021		Sayfa Sayısı: vi(ön kısım) 115(tez)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Yakınçağ Tarihi	
<p>Osmanlı Devleti'nde neşriyat hayatına dair düzenlemeler II. Abdülhamid'den önce başlasa da onun döneminde gerek yapılan düzenlemeler gerekse oluşturulan kurumlar ile bu alanda tam anlamıyla bir mevzuat oluşturulmuş ve denetim işletilmiştir. Bu mevzuat içerisinde 1882 yılında oluşturulan Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti her türlü kitabın kontrolünü yapmakla vazifelendirilmiştir.</p> <p>II. Abdülhamid döneminde bu genel çerçeve içerisinde dini eserlerin basımı için de özel birimler teşkil edilmiş ve denetim özelde bu birimler vasıtasıyla yürütülmüştür. Bu birimler içerisinde 1889 yılında Bâb-ı Fetvâ bünyesinde teşkil eden Tedkik-i Müellefât Heyeti ve 1902 yılında Maârif Nezâreti'nde teşkil edilen Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti Mushaf dışı dini eserlerin basımından sorumlu tutulmuşlardır. Sözü edilen heyetler dini eserlerin basımında etkin bir rol oynayarak denetimin önemli bir aşamasını teşkil etmişlerdir. Dini neşriyat içerisinde önemli bir yeri olan Mushaf basımı için ise bu heyetlerin dışında müstakil bir birim kurularak Mushaf basımı da bu şekilde denetlenmiştir. Devlet tarafından Mushaf basımının serbest bırakılmasının akabinde, Bâb-ı Fetvâ bünyesinde Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti oluşturularak basımın her aşamasında önemli sorumluluklar üstlenmiştir.</p> <p>Tez çalışmasında, II. Abdülhamid döneminde oluşturulan bu birimlerin kurumsal tarihleri, görev ve faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Aynı zamanda birimlerin vazifeleri ve faaliyetleri çerçevesinde dini eserlerin basım ve denetim aşamaları ele alınmıştır.</p>			
Anahtar Kelimeler: Kitap basımı, Dini kitap, Mushaf			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	X	Ph.D.	
Title of Thesis: Printing and Supervision of Religious Publications in the Period of Abdulhamid II			
Author of Thesis: Ayşe ATAMAN		Supervisor: Assoc.Prof. Zeynep İSKEFİYELİ	
Accepted Date: 21.06.2021		Number of Pages: vi(front pages) 115(thesis)	
Department: History		Subfield: Modern Age History	
<p>Although regulations regarding printing life in the Ottoman Empire started before Abdülhamid II, a full legislation was created and supervision was carried out in this area with both regulations made and institutions established in his period. Within this legislation, the Encümen-i Inspection and Inspection Committee, which was established in 1882, was tasked with controlling all kinds of books.</p> <p>During reign of Abdulhamid II, special units were established for printing of religious publications within this general framework and control was carried out specifically through these units. Among these units, Tedkik-i Müellefât Committee, which was formed within body of Bab-ı Fatwa in 1889, and Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Education Committee, which was established in Ministry of Education in 1902, were held responsible for publication of religious works other than Mushaf. The aforementioned delegations played an active role in printing of religious works and constituted an important stage of control. For printing of Mushaf, which has an important place in religious publications, a separate unit was established outside of these delegations and printing of Mushaf was also controlled in this way. Following release of the Mushaf printing by the state, Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Committee was formed within body of Bab-ı Fatwa and assumed important responsibilities at every stage of printing.</p> <p>In the thesis, institutional history, duties and activities of these units, which were formed during reign of Abdulhamid II, were examined in detail. At the same time, printing and control stages of religious publications were discussed within framework of functions and activities of units.</p>			
Keywords: Book printing, Religious book, Mushaf			

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Avrupa’da çok daha erken tarihlerde kullanılmaya başlayan matbaa, Osmanlı Devleti’nde daha geç tarihlerde kullanıma girmiştir. Osmanlı Devleti’nde ilk olarak azınlıklar eliyle daha erken tarihlerde ve nihayetinde 1729 yılında Türkler tarafından ilk matbaanın kurulmasıyla birlikte basım ve yayın hayatı da başlamış oldu. Matbaanın kuruluşunun ve gelişmesine paralel olarak basın ve yayın hayatı da giderek gelişme göstermiş ve bu hususta yasal mevzuat oluşmaya başlamıştır. Basın ve yayın hayatına getirilen yasaklama ve düzenlemeler genel olarak II. Abdülhamid dönemi ile özdeşleştirilse de, esasen bu alandaki düzenlemeler daha erken dönemde başlamıştır. 1830’lu yıllardan itibaren, ufak çaplı düzenlemeler yapılmakla birlikte, 1857’de çıkarılan Nizamname ile bu alandaki ilk kapsamlı düzenleme oluşturularak yasal çerçeve meydana getirilmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi’nde yeni bir mevzuat oluşturulana kadar yürürlükte kalan 1857 Nizamnamesi, 1888 yılında çıkarılan yeni nizamname ile yürürlükten kaldırılmıştır. II. Abdülhamid dönemi, her ne kadar kendisinden önce bir yasal mevzuat var ise de, basın ve yayın hayatında gerek düzenlemeler gerekse kurumlar vasıtasıyla tam anlamıyla bir denetim mekanizmasının yürürlüğe girdiği bir dönem olmuştur. Gittikçe gelişen basın ve yayın hayatı, buna paralel olarak bu alandaki yasal mevzuat ve düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir.

II. Abdülhamid dönemi matbuat hareketleri açısından hayli yoğun bir dönem olmuştur. Dönemin genel sansür havası içerisinde her türlü kitap basımı da sıkı bir denetime uğramış ve çeşitli denetim aşamalarından geçmiştir. Bu dönemde ilk olarak her türlü kitabın denetim işini yürütmek amacıyla 1882 yılında, Telif ve Tercüme Dairesi ile Matbaalar İdaresinin birleşmesiyle oluşturulan Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti kurulmuştur. Bu heyet, her türlü kitabın basım öncesinden basımına kadar tüm aşamalarda etkin bir rol oynarken aynı zamanda basılı nüshalar üzerinde dahi denetimini yürütmüştür.

II. Abdülhamid dönemi neşriyat hayatının önemli bir özelliği ve aynı zamanda tez çalışmasının da konusunu oluşturan husus, bu dönemde dini eserlerin basım ve denetimini

yürütmek için çeşitli birimler teşkil olunmasıdır. Encümen-i Teftiş Heyeti Maârif Nezâreti bünyesinde faaliyetini sürdürürken, Encümenin ilk aşamada kontrolünü yaptığı dini nitelikli eserlerin incelemesini yürütmek için 1889 yılında Bâb-1 Fetvâ bünyesinde Tedkîk-i Müellefât Heyeti oluşturulmuştur. Heyetin nihai vazifesi, Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından kendisine havale edilen (Mushaf dışı) dini eserleri inceleyerek, hatadan salim olup olmadıklarını belirlemek ve nihayetinde olumlu ya da olumsuz olmak üzere bir karar bildirmektir.

Tedkîk-i Müellefât Heyetine paralel olarak teşkil olunan bir heyet de, özel olarak Mushaf basımının denetimini yürütmek amacıyla kurulan Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'dir. 1889 yılında devlet tarafından Kur'an-ı Kerim basımının serbest bırakılarak, gerekli usullere uymak şartıyla isteyen herkesin basabileceği açıklanınca, basılacak nüshaların denetlenmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu ihtiyaca binaen yine Bâb-1 Fetvâ bünyesinde Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti oluşturularak, Mushaf basımının her aşamasında önemli bir vazife yürütmüştür. Sözü edilen heyetler Bâb-1 Fetvâ çatısı altında faaliyetlerini sürdürürken, Maârif Nezâreti bünyesinde yine Mushaf dışı dini eserlerin denetiminden sorumlu olarak 1902 yılında, Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti adıyla bir birim daha teşkil olundu. Bu heyet, Maârif Nezâreti'nde dini eserlerin ilk kontrollerini yaparak, tekrar inceleme amacıyla eserleri Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne havale edecekti. Bu anlamda dini eser basımı için denetimin önemli bir ayağını oluşturmuştur.

Görüldüğü üzere II. Abdülhamid döneminde, özellikle dini eserlerin denetim görevini yürütmek üzere çeşitli birimler oluşturulmuş ve denetim mekanizması bu birimler üzerinden yürütülmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmasının konusunu II. Abdülhamid döneminde oluşturulan sözü edilen birimlerin faaliyetleri çerçevesinde dini eserlerin geçirdiği basım ve denetim aşamaları oluşturmaktadır. Dini eserlerin denetiminde bu birimlerin hangi aşamada yer aldıkları, görev ve sorumluluklarının neler olduğu gibi hususlar da çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Aynı zamanda özelde ilk Mushaf basımı ile başlayan ve II. Abdülhamid devrinde devam eden süreç de çalışma açısından önemlidir. Mushaf basımının denetim aşamaları, devletin

ve oluşturulan Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin buradaki rolü de değinilen hususlardan biridir.

Çalışmanın Önemi

II. Abdülhamid dönemi yayın hayatı genel anlamda sansür çerçevesinde ele alındığı için bu alandaki her türlü düzenleme bu çerçeve içerisinde değerlendirilmiştir. Tez çalışmasının konusunu oluşturan, dini eserlerin denetimini yürütmek amacıyla oluşturulan birimler de bu çerçeve içerisinde değerlendirilmekten kurtulamamışlardır. Bu nedenle olsa gerek, kuruluşlarının geri planındaki sebepler ve faaliyetler ele alınmadan sadece birkaç cümle ile dönem sansürünün bir adım daha ileri taşınması şeklinde yorumlanmışlardır. Ancak II. Abdülhamid'in saltanat yıllarından sonra da kimi birimlerin varlıklarını sürdürmeleri, sadece sansürün şiddetinden değil, hâsıl olan ihtiyaçtan dolayı oluşturulduklarını göstermektedir.

Bu noktada tez çalışması, dini eserlerin denetimi yürütmek için oluşturulan birimlerin kurumsal tarihleri, faaliyet alanları, çalışma süreçleri gibi konuları ele alması bakımından önem taşımaktadır. Tez çalışmasında, Tedkik-i Müellefât ve Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyetleri'nin faaliyetleri çerçevesinde dini eser basımının safhaları ve yürütülen denetimin boyutları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun dışında Mushaf basımı müstakil bir bölüm halinde ele alınarak, basımın tüm yönleri ve Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin bu anlamda üstlendiği sorumluluklar irdelenmiştir.

Çalışmanın Amacı

Tez çalışmasında amaçlanan temel husus, II. Abdülhamid dönemi neşriyat hayatı içerisinde literatürde sadece birkaç cümle ile değinilen birimlerin faaliyet alanları çerçevesinde dini eserlerin basım ve denetiminin ortaya koyulmasıdır.

Bu amaçla şu hususların ifade edilmesi amaçlanmıştır;

- Osmanlı Devleti'ndeki yasal mevzuat çerçevesinde dini eserlerin basımı için takip edilen yolu belirlemek,

- II. Abdülhamid Döneminde oluşturulan ve dini eserlerin denetimini yürütmekle vazifelendirilen birimlerin kuruluşlarının sahip oldukları arka planı açığa çıkarmak,
- Bu birimlerin faaliyet alanları çerçevesinde dini neşriyatın geçirdiği basım aşamalarını açıklamak,
- Birimlerin sahip oldukları kurumsal yapı ve personel kadrosu hakkında genel bilgiler vermek,
- Özelde Mushaf basımı tarihine ve basım konusunda geçirilen süreçlere değinmek,
- Mushaf basımında nasıl bir yasal mevzuatın oluşturulduğunu belirlemek,
- Gayri resmi basılan Mushaf'lara karşı nasıl bir politikanın izlendiğini açıklamak,
- Bu bağlamda oluşturulan Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin oynadığı rolü ve faaliyetlerini belirlemek,
- Mushaf ve dini neşriyat basımının siyasi yönlerini irdelemek,

Bu amaçlar neticesinde elde edilen veriler, tez çalışmamızın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Öncelikle tez çalışması için yapılan literatür taramasında, konu ile alakalı olarak yapılan çalışmaların çok fazla olmadığı gözlemlenmiştir. Konu ile alakalı yapılan çalışmalara kısaca değinmek faydalı olacaktır. Öncelikle, Ayşe Polat'ın doktora tezinin bir bölümünü genişleterek meydana getirdiği makalesi, dini neşriyat basımında denetimi yürüten birimlere odaklanması açısından önemlidir. Makalede genel olarak birimlerin II. Meşrutiyetten sonraki faaliyetlerine odaklanılsa da, kurumsal tarihler ve eser inceleme süreçleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bir diğer çalışma, Filiz Dığıroğlu'nun "II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf ve Dini Neşriyat" başlıklı makalesidir. Çalışmada, heyetlerin kurumsal tarihleri personel bilgileri gibi konularda birtakım bilgiler verilmektedir. Yine aynı yazarın, Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne eser inceleme için yapılan başvuruları, eser sahipleri üzerinden inceleyen çalışmaları vardır.

Mushaf basımı konusuna ayrı bir parantez açacak olursak ilk sırada, Necmettin Gökkr'ın "Tanzimat'tan Günümüze Osmanlı'da Mushaf Basımı" adlı kitabını zikretmek gerekir. Eserde Mushaf basımı daha çok diğer devletlerle ilişkiler bağlamında ele alınmıştır. Yine bu hususta, özellikle Matbaa-i Osmaniye'deki Mushaf basımına odaklanan Ali Birinci'nin çalışması önemini hala muhafaza etmektedir.

Değınilen bu çalışmalardan ayrı olarak birinci dereceden kaynaklara bakacak olursak, Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde konu ile alakalı çok sayıda belgeye rastlamak mümkündür. Burada heyetlerin kurumsal tarihleriyle ilgili bilgiler edinirken aynı zamanda, heyetler arası yazışmaların takibini yaparak, dini eser basımında denetimin safhalarını takip etmek mümkün olmuştur.

Bir diğer birinci dereceden kaynak, çalışmanın ikinci bölümünde yer alan Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan defter serisidir. Bu defterlerden çalışmanın sınırlarına dâhil olan 1784 ve 1785 numarası ile kayıtlı olanlar incelenerek, Tedkîk-i Müellefât Heyeti başlığı altında yer alan heyetin eser inceleme sürecine ve değerlendirme kıstaslarına ait bilgiler elde edilmiştir.

İncelenen heyetlerin personel kadrolarına ait bilgiler için çeşitli yıllara ait Devlet Salnâmelerinden yararlanılmıştır. Tez çalışmasındaki bu hususa ait bilgiler, Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye ve Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye'nin ilgili kayıtlarından alınmıştır.

Bahsedilen kaynaklar ışığında tez çalışmamızın ilk bölümünde genel hatlarıyla Osmanlı'da kitap basımının hukuki ve kurumsal aşamaları ele alınmıştır. Bu bölümün genel çerçevesini, Osmanlı Devleti'nde ilk matbaanın açılmasıyla birlikte başlayan süreç ve sonrasında oluşturulan düzenlemeler neticesinde ortaya çıkan durum oluşturmaktadır. II. Abdülhamid döneminde genel anlamda kitap denetimiyle alakalı oluşturulan birimler ve yapılan düzenlemeler de bu bölümde ele alınmıştır.

Bu genel anlatımdan sonra Osmanlı Devleti'nde Mushaf dışı dini eserlerin basım aşamaları ve özelde II. Abdülhamid dönemindeki gelişmeler ele alınmıştır. Dini neşriyatın basım tarihi, denetim için oluşturulan birimler, bu birimlerin kurumsal tarihleri

ve faaliyet alanları çerçevesinde dini eserlerin basım ve denetleme aşamaları ortaya konulmuştur.

Son bölümde ise dini neşriyat basımı içerisinde, Mushaf basımı müstakil bir şekilde değerlendirilmiştir. Burada Mushaf basımının dünyadaki tarihine değinilirken, özelde Osmanlı Devleti'nde ilk Mushaf basımı ve akabinde ilerleyen süreç ele alınmıştır. II. Abdülhamid döneminde Mushaf basımı hususunda takip edilen politika ve yapılan düzenlemeler bu bölümün genel çerçevesini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, yine bu dönemde teşkil edilen Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin kurumsal tarihi, faaliyet ve çalışma sahaları ve Mushaf basım ve denetiminde üstlendiği rol de bu bağlamda değerlendirmeye alınmıştır.

BÖLÜM I: OSMANLI DEVLETİ'NDE KİTAP BASIMININ HUKUKİ VE KURUMSAL GELİŞİMİ

1.1. Matbaanın Tarihi ve İlk Osmanlı Matbaasının Açılışı

Sert bir basmakalıbının izini daha yumuşak bir maddenin üzerine baskıyla çıkarma esasına dayanan basım sanatının tarihi oldukça eskilere dayanır. Kâğıt üzerine ilk baskı örnekleri Çin'de ortaya çıkmış ve 600 yılına doğru blok kitap basımı yapılmaya başlanmış, bunu Japonya ve Kore takip etmiştir. Aynı zamanda, Uygur Türklerinin 9. yüzyıldan itibaren Çin modeline örnek teşkil eden ağaç harflerle baskı yaptıkları bilinmektedir. Kâğıt üretiminin Doğu'dan Batı'ya yayılması sonucunda Avrupa'da ağaç kalıplarla basım yapma teknikleri benimsenmiş, tek tek sayfalar basılmış, blok kitaplar da bunlardan türemiştir. Matbaada basımın ilk olarak Almanya'da Mainz şehrinde Johann Gutenberg tarafından 1440 yılında gerçekleştirildiği kabul edilir.¹

Dünya kültür tarihinde baskı sanatının önemli bir yeri vardır. Ahmed Cevdet Paşa'nın da dediği gibi "matbaa medeniyetin anasıdır." Zira bu sanat, insanlığın çağlar boyunca en büyük iletişim aracı olmuş, Avrupa'da reform hareketine büyük katkılarda bulunmuştur. Nitekim Martin Luther, madeni harflerin ve matbaa makinesinin icadını İncil'in dünyanın her tarafına yayılmasına yarayan ilahi bir lütuf olarak görmüştür.² Batı'da ilk olarak Almanya'da geliştirilen matbaa sanatının Osmanlı Devleti'ne ilk girişi ise azınlıklar eliyle gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk basımevini Yahudiler kurmuşlardır. Bu matbaanın açılışı 1493 tarihinde İstanbul'da Musevi hahamı Gerson tarafından gerçekleştirilmiştir. Ermeniler 1567'de, Rumlar da 1627'de basımevlerini kurup işletmeye başlamışlardır.³ Ancak azınlıkların kurdukları bu matbaalarda bastıkları eserler, Türkçe ile Arapçadan başka dillerde olmak zorundaydı. Bu kaideye riayet etmeleri şartıyla devlet tarafından kendilerine hiçbir güçlük çıkarılmamaktaydı.⁴

¹ Kemal Beydilli, "Matbaa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, C. 28, s.105-106.

² Turgut Kut, Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s.3.

³ M. Nuri İnuğur, *Basım ve Yayın Tarihi*, 2.baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1982, s.151.

⁴ Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara, 1959, s.47.

Türkler tarafından ilk matbaanın kuruluşu ise İbrahim Müteferrika tarafından III. Ahmet'in padişahlığı sırasında gerçekleştirilmiştir. İbrahim Müteferrika İstanbul'da Türkçe eserler basımı için bir matbaa kurulmasıyla ilgili düşüncelerini *Vesîletü't-tibâa* adlı bir Risâlede toplamıştır.⁵ Matbaanın kurulmasını gerektiren sebepleri ve sonuç olarak da sağlayacağı kolaylık ve faydaları belirten Risâle, İbrahim Müteferrika tarafından önceden hazırlanmış ve Sadrazam İbrahim Paşa'ya takdim edilmiştir. Risâlede öncelikle, basımın önemi belirtilerek tarihten örnekler sunulurken aynı zamanda talebelerin eser bulmada sıkıntı çektiklerinin de altı çizilmiş, sonrasında ise önemli eserleri istinsah eden hattatların azlığından ve istinsah edilen eserlerin hatalarla dolu olduğundan bahsedilerek basımın tarifi yapılmaktadır. Bu girişten sonra, basımın faydaları on madde halinde sıralanmıştır.⁶

Aynı zamanda matbaacılığı halk nezdinde kabul ettirmek için devrin Şeyhülislamının fetvasını ve din âlimlerinin de tasvibini almak gerekmiştir. Çünkü basma kitaplardan istifade etmek, medreselerde büyük değişiklik doğurabilirdi.⁷ Nihayetinde, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın olumlu karşılaması ve Sait Efendinin de çabaları sonucunda zamanın şeyhülislamı Mevlana Abdullah Efendi'den basımevi kurulmasının dini bakımdan sakıncasının olmadığı yönünde fetva alındı.⁸ Alınan fetvanın ardından da matbaanın kurulması için padişah fermanı çıktı. III. Ahmet, Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika'ya hitap eden 1726 tarihli fermanda tefsir, hadis, fıkıh ve kelam kitaplarını basmamak şartıyla matbaa tesis ruhsatını vermiştir.⁹ Bu ferman daha sonrasında padişahın kendi el yazısıyla yazdığı Hatt-ı Şerîf ile kesinlik kazanır.¹⁰ Bu Hatt-ı Hümayuna göre, bu iki zatın açacağı matbaa din kitabı basamayacak, tayin edilen hükkâm ve kadılar tarafından basılacak eserler tashih edilecek ve eserlerin tashihinde son derece dikkatli olunacaktır.¹¹

⁵ İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, s.154.

⁶ Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, s.31-32.

⁷ İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1975, s.82.

⁸ Halil İbrahim Gürcan, *Kitap Yayıncılığı*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 1997, s.10.

⁹ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s.58.

¹⁰ Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, Yayına Haz: Mustafa Akbulut, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara, 1979, s.9.

¹¹ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s.5.

Nihayetinde, Said Efendi'nin ısrarı ve Damat İbrahim Paşa'nın araya girmesiyle Sultan III. Ahmed'in fermanı ve Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin verdiği fetva ile matbaa "Dârü't-tıbaati'l Mâ'mure" adıyla 1727 yılında açıldı.¹² Bu tarihte açılan matbaanın ilk baskısını vermesi için iki sene geçmesi gerekecekti. İlk baskı işleminin yapıldığı 1729 yılından, İbrahim Müteferrika'nın hastalanma tarihi olan 1743 yılına kadar geçen on altı yıl içinde bu matbaada on yedi eser basılmıştır. İlk basılan kitap da Vankulu Lügatidir.

Burada *Târîhu'l-Hindi'l-garbî* adlı resimli bir kitap ve *Grammaire turc* adlı Fransızlara Türkçe öğretmek için yazılmış bir kitap da basılmıştır. Diğer kitaplar arasında 39 planşla matbaacılık için bir şeref abidesi mahiyetinde olan Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı eseri gibi çok değerli eserler vardır.¹³ Yukarıda da belirtildiği gibi tefsir, hadis, fıkıh vs. konularında kitap basmamak şartı ile basımına izin verilen matbaada¹⁴ bu konularda herhangi bir kitap basılmamış, basılan kitaplar tıp, tarih, sözlük, astronomi vs. gibi konuları içermiştir.

İbrahim Müteferrika ve Said Efendi'nin çabalarıyla kurulan matbaa, Müteferrika'nın 1745 yılındaki ölümüne kadar faaliyetini sürdürmüş, ancak bu tarihten sonra bir duraklama dönemine girmiştir. İlk olarak, I. Mahmut zamanında, Müteferrikanın yetiştirdiği kalfası Kadı İbrahim ve Kadı Ahmed'in talep ve müracaatları üzerine 1747 senesinde aynı matbaanın işletmesi için kendilerine bir ferman verildi. Bunlar matbaayı ilk olarak işletmeseler de III. Osman'ın tahta geçtiği 1755 senesinde fermanın tecdidini alarak faaliyete geçtiler. Bu zevatın da vefatı üzerine, yirmi yedi sene boyunca faaliyetine ara veren matbaayı Beylikçi Mehmed Raşid ile Vakanüvis Vasıf Efendi, 1783 senesinde satın alarak yine dini kitap basmamak şartıyla matbaacılık yapmak için I. Abdülhamid'den ferman talep ettiler.¹⁵ 1784 yılında I. Abdülhamid tarafından verilen fermanın ardından matbaayı işletmeye başladılar. Ancak bir süre sonra ortakların arasının açılmasıyla

¹² Turgut Kut, Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, s.6.

¹³ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbuatı*, Derleyen: Ali Birinci, Gezgın Kitabevi, Ankara, 2002, s.41.

¹⁴ Bu matbaada basılan kitapların ayrıntılı bir listesi için bkz: Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*.

¹⁵ İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.5-6.

birlikte, Raşid Efendinin çabasıyla 1787 yılına kadar faaliyet gösterebilen matbaa, bu tarihten sonra süresiz olarak kapandı.¹⁶

Matbaacılık tarihimizde oldukça önemli bir safhayı teşkil eden Müteferrika Matbaası, faaliyet gösterdiği yıllar içerisinde önemli eserlerin basımını gerçekleştirerek, yayın hayatımız açısından önemli işlere imza atmıştır. Kurulduğu 1727 yılından 1787 yılına kadar faaliyetine devam eden matbaanın kapanmasının ardından ilk olarak devlet eliyle, daha sonraki yıllarda ise özel girişimler ile çeşitli matbaalar açılmaya başlamıştır. Aşağıdaki başlıklarda Müteferrika matbaasının faaliyetinin sonlanmasını takiben, Osmanlı Devleti'nde açılan çeşitli matbaalara değinilecektir.

1.2. Mühendishane Matbaası

III. Selim zamanında, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün'un açılarak bünyesinde bir matbaanın kurulması gerektiğinde, Müteferrika'dan kalan matbaa Raşid Efendi'den satın alınarak 1797 yılında Mühendishâne Matbaasının kuruluşu gerçekleştirilmiştir.¹⁷ Matbaanın kuruluş amaçlarından en önemlisi, sayıları artan öğrencilerin ders kitabı ihtiyacını karşılamaktır. Böylelikle, matbaa Askeri Mühendishâne içinde kurulmuş ve adına "Mühendishâne Matbaası" denilmiştir.¹⁸

1802'de matbaa, bulunduğu yerin dar gelmesi sebebiyle başka bir yere nakledildi. Önce İstanbul'da Sultanahmet'te, Çemberlitaş bölgesinde Kapalı Fırın semtindeki bir yere taşındı. Ancak buranın da yeterli gelmemesi sonucunda, daha faaliyete geçmeden aynı yıl içinde Üsküdar'a, Selimiye Kışlası yakınlarında Harem İskelesi arkasında yer alan Selimiye Vakfı arazisi üzerindeki bir binaya nakledildi. Burada, yeni bir kimlik, hukukî yapı ve isim kazanarak faaliyetlerine devam eden matbaanın, Mühendishâne adıyla yaptığı faaliyetler de son bulmuş oldu.¹⁹

¹⁶Turgut Kut, Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, s.8-9.

¹⁷Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane-Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.99.

¹⁸Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Yenilik Basımevi, 1.cilt, İstanbul,1970, s.125.

¹⁹Kemal Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", *DİA*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, C. Ek-2, s.335.

1.3. Üsküdar Matbaası

1802 tarihine gelindiğine, İstanbul'da Mühendishâne Matbaası'nın yer darlığı sebebiyle taşındığı Üsküdar'da faaliyet göstermesi sonucu bu matbaa Üsküdar Matbaası adı ile anılmaya başlar. Matbaanın yeni yeri, Selimiye Kışlası civarında yalnızca bu iş için tahsis edilmiş müstakil büyük bir binadır.²⁰ Mühendishane matbaasının ders kitaplarını basmakla ve bu matbaanın da umumi neşriyatla meşgul oldukları anlaşılmaktadır.²¹ Üsküdar matbaası, Risâle-i Birgivî ve Türk matbaacılığının yüz akı olan Mahmud Raif Efendi'nin büyük boydaki Cedîd Atlas Tercümesi adlı eserlerin basımını yaparak yayın hayatına girmiştir.²² Aynı zamanda burada ilk basılan eserlerden biri olan Risâle-i Birgivî, matbaada basılan ilk dini kitap olması açısından Üsküdar Matbaası'nın da bu ilk ile ünlenmesine neden olmuştur.

Üsküdar matbaası, 1831 yılına kadar çalıştırılmış, bu tarihte ise Padişah II. Mahmud'un emri üzerine, alet ve edevatıyla beraber, Beyazıt'ta Takvimhâne caddesindeki Kaptan İbrahim Paşa Hamamı denilen binaya taşınmıştır.²³ II. Meşrutiyete kadar matbaanın adı "Matbaa-i Âmire" olarak kalmış, daha sonra "Matbaa-i Milli" ve "Matbaa-i Devlet" şeklini almıştır. Cumhuriyet döneminde ise "Devlet Matbaası" adını alarak faaliyetini sürdürmüştür.²⁴

1.4. Takvimhâne-i Âmire

Dördüncü ve yine resmi matbaa, II. Mahmud tarafından 1831 senesinde Beyazıt'ta Takvîm-i Vekâyi'nin basımı için açılmış olan Takvimhâne-i Âmire'dir.²⁵ Üsküdar'dan Beyazıt'a taşınan matbaa faaliyetine devam ederken, 1831'de Takvîm-i Vekâyi gazetesini yayımlamak üzere, Takvimhâne-i Âmire kuruldu. Kuruluşunu takiben Üsküdar matbaasıyla da birleşen Takvimhâne, başlangıçta ayrı bir binada faaliyet gösterse de 1840 yılında Üsküdar Matbaası ile birleşerek faaliyetlerini sürdürmüştür.²⁶

²⁰ Kemal Beydilli, "Üsküdar Matbaası", *DİA*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, C. Ek-2, s.629.

²¹Şefik Ergürbüz, *Matbaacılık Tarihi*, İzmit,1947, s.50.

²²Turgut Kut, Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, s.10.

²³ Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s.127.

²⁴Turgut Kut, Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, s.11.

²⁵ İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, 1939, s.6.

²⁶Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.37.

Takvimhâne Nezâreti adı altında birleştirilen Takvimhâne-i Âmire ve Tabhâne-i Âmire (Üsküdar) matbaalarında farklı baskı faaliyetleri de gerçekleştirildi. Kitap basılan Tabhane-i Âmire'nin Takvimhâneye bağlanmasından sonra talebelerin ihtiyacı olan kitapların da bu matbaada basılabilmesi için isteyenlere Tabhâne-i Âmire'de kitap bastırma hakkı tanındı.²⁷

Osmanlı matbaacılığının yeni bir dönemini oluşturan Takvimhâne-i Âmire, aynı zamanda devletin kendi ihtiyacına yönelik olarak binası, personeli, makine ve araç gereciyle kurduğu ilk matbaa idi. Bu matbaada haftalık yayımlanan Takvîm-i Vekâyi yanında kitap ve risâle basımı da yapıldı.²⁸

1.5. Litografya (Taş Baskısı)

1796 yılında Almanya Bavyera'da Alois Senefelder isimli bir kişi tarafından icat edilen litografya gayet ince taneli kalker taşının yüzeyine yağlı mürekkeple yazılan yazı veya resimleri, kâğıda basma sanatı olarak tarif edilmektedir.²⁹ Genç bir tiyatro yazarı Alois Senefelder, araştırma ve deneyleri sonucu, doğada hazır halde bulunan kireç taşlarını baskıda kalıp olarak kullanmayı akıl etmiştir. Daha öncekilerin aksine üzerinde çukur ya da yükselti farkı olmaksızın düz bir yüzeyden baskı alınabilmektedir. Taşın düz sathı üzerinde yağ ve suyun birbirini itmesi temel ilkesinden yola çıkan bu yepyeni buluşta taş kalıp kimyasal tepkimelerle basıma hazırlanmaktadır. Bu, o dönemin endüstriyel gelişimine paralel olarak seri üretime uygun, kâğıdın baskıda yıpranmadığı yepyeni bir çoğaltma yöntemidir.³⁰

Osmanlı Devleti'nde ilk Osmanlı Matbaasının açılışı, Avrupa'da matbaanın faaliyete geçişinden çok sonraki yıllara rastlansa da, taş basması usulü ile çalışan matbaada bu kadar geç kalınmadığını görmekteyiz. Bu yeni usulün sağlayacağı faydaların fark edilmesi ile birlikte litografya, Avrupa'da icadının ardından çok zaman geçmeden Osmanlı Devleti'nde kullanıma girmiştir.

²⁷Gülden Sarıyıldız, "Takvimhâne", *DİA*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, C. Ek-2, s.574.

²⁸ Sarıyıldız, "Takvimhâne ", s.574.

²⁹ Selman Soydemir, *Osmanlıda Kitap Basımı Hurufattan Taş Baskıya*, İstanbul, 2013, s. 16.

³⁰ İsmail Keskin, "1831-1920 Yılları Arasındaki Türkiye'deki Litografi (taşbaskı) Sanatı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sayı:38, 9-20, 2017, s.10.

Osmanlı Devleti'nde taş basma usulünün kullanılmaya başlaması Jagues Caillol ve Henri Cayol adlı iki Fransız eliyle gerçekleştirilmiştir. Akraba olan bu iki genç Fransız, 1831'de İstanbul'dan geçerlerken, Türkçe yazma eserlerin yüksek sanat değerini hayran kalmışlar ve bunların taş basma usulüyle çoğaltılmasını hem kârlı, hemde faydalı bir nimet saymışlardır. Henri Cayol, Fransa'da iken taş basma usulünü öğrenmiştir.³¹ İstanbul'da kaldığı süre boyunca, Türkçeyi kısa zamanda öğrenen Cayol, devlet adamlarına taş basma sanatının faydalarını anlattı. Osmanlıca hat sanatının bu teknikle özgün güzelliğinin korunabileceğini gösterdi. Bunun üzerine Harbiye Nezâreti'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir matbaa kurmasına izin verildi.³²

Henri Cayol'un matbaayı açmasında, zamanın Harbiye Nazırı Serasker Koca Hüsrev Paşa'nın önemli katkıları ve yardımları olmuştur.³³ Ancak, Hüsrev Paşa'nın seraskerlikten azledilmesi sonucu onun yardımından yoksun kalan Cayol, 1836 yılında İstanbul'dan Beyoğlu'na geçmeye mecbur olmuş ve orada II. Mahmut'tan aldığı bir ferman ile yeni bir matbaa açmıştır.³⁴

II. Mahmud yazma eserlerin basım imtiyazını Henri Cayol'e verdi, ancak onun topladığı pek çok belge ve kıymetli yazma birikimi 1852'de yanan matbaasında zayi oldu. Fransız elçilik binasının alt köşesindeki bir yerde yeni matbaasını kuran Henri Cayol 1855'te gittiği Paris'ten yeni tezgâh, litografik ve tipografik matbaa takımları satın alarak basın faaliyetlerine devam etti.³⁵ Henri Cayol'un 1865'te koleradan ölümü üzerine matbaası bir müddet, matbaanın çalışanı Antuvan Zellich tarafından idare edildi. 1869'da ise Antuvan Zellich bu matbaadan ayrıldı.³⁶ Zellich, 1869'da taş basması atölyesini kurarak kendi işinin başına geçti ve ailesinde matbaacılık babadan oğula devam etti. 1890'da ölen Zellich'in matbaası gelişimini II. Abdülhamid dönemine kadar sürdürdü.³⁷

³¹ Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s.128.

³² Alim Kahraman, "Taş Basmacı", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, C. 40, s.144.

³³ Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 128.

³⁴ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı*, İstanbul Devlet Basımevi, 1939, s.24.

³⁵ Kahraman, "Taş Basmacı", s.144-145.

³⁶ Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı*, s.29.

³⁷ Kahraman, "Taş Basmacı", s.145.

İlk taş baskı yapan matbaanın başarısının ardından, zamanla devlete ait çeşitli taş baskısı matbaaları açıldı. 1850’li yıllardan itibaren sivil girişimciler eliyle İstanbul’da taş baskıcılığı yapan atölyeler kurulmaya başlandı ve bunların sayısı otuzu aştı.³⁸

Litografi tekniği özellikle dini eserlerin basımı için kolay ve faydalı bir yöntem olmuştur. Nitekim dini eserlerin basımı ilk olarak bu teknik ile gerçekleştirilmiştir. Taş basması usulüyle en çok basılan kitaplar arasında *Mızraklı İlmihal*, *Muhammediye*, *Ahmediye*, *Tuhfe-i Vehbi*, *Mevlid*, *Karabaş Tecvidi*, *Delâilü'l Hayrat*, *Şurutu's- Salât* gibi eserler sayılabilir. Kur'an-ı Kerim de fotoğraftan yardım alınarak (fotolitografya) yine taş basma usulüyle defalarca basılmıştır.³⁹

Taş baskısı diğer adıyla litografyanın konumuz açısından taşıdığı ayrı bir önem de mevcuttur. Şöyle ki, el yazması eserlerdeki güzel hat çeşitleri bu yöntemle kolaylıkla kâğıt üzerine geçirilebilmekteydi. Bu durum özellikle hat sanatları bakımından zengin olan dini kitapların basımına olumlu yönde bir katkı yapmıştır. Bu yöntemle yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere birçok dini kitap ve özellikle Mushaf, hatlarıyla birlikte kolayca basılabilmektedir.

Netice itibarıyla, Osmanlı Devleti’nde ilk matbaanın açılışı ve sonrasında açılışı yapılan ve yukarıda değinilen matbaalar ile birlikte yayın hayatı gelişmeye başladı. Buna paralel olarak çeşitli düzenlemeler yapılarak kitap basımına dair yasal çerçeve oluşturuldu. Aşağıdaki başlıklarda kitap basımına dair olarak yapılan hukuki düzenlemelerden, özellikle bu alana dair nizamnameler çerçevesinde bahsedilerek kitap basımının hukuki boyutu ortaya konulacaktır.

1.6. Kitap Basımına Dair Hukuki Düzenlemeler

Osmanlı Devleti’nde 1727 yılında ilk Türk Matbaasını kurarak matbaacılığı başlatan İbrahim Müteferrika’dan sonra çeşitli matbaa açma girişimleri yapılmıştır. Ancak, şahısların uzun bir süre boyunca matbaa kurma girişimleri olmadığından, gerek matbaaların kurulması gerek işletilmesi ve gerekse de kitap basımı için hukuki bir düzenleme yapılma gereği duyulmamıştır. 1832 tarihinden sonra ise şahıslar da basit

³⁸ Kahraman, "Taş Basması", s.145.

³⁹ Soydemir, *Osmanlıda Kitap Basımı Hurufattan Taş Baskıya*, s.18.

teknikle çalışan taş basma matbaaları açmaya başlamışlardır. Zaman içerisinde matbaa kurmak, kitap basmak gibi taleplerin artması üzerine, bu alanla ilgili birtakım kurallar konulmaya başlanmıştır.⁴⁰

1840 yılında neşredilen irâdede, kitap bastırmak isteyen özel kişilerin devlet matbaasına müracaat ederek basım masrafını ödedikleri takdirde diledikleri kitapları bastırabilecekleri ilan edilmiştir. Bundan bir yıl sonra ise, 1841 tarihindeki diğer bir irâde ile özel kişilerin devlet matbaasında bastıracakları eserler için önce Bâb-ı Âli'den izin alınması şartı konulmuştur.⁴¹

Yabancıların gazete ve kitap yayınına girişmeleri ve en duyarlı konu olan dinle ilişkili yayınların artması üzerine, 1849'da Hariciye Nezâreti tarafından bütün elçiliklere bir yazı gönderildi. Bu tezkirede matbaa açmak isteyenlerin öncelikle belde hükümetine başvurarak dinlere dokunur bir şey basmayacağına dair güvence vermesi, ruhsat almadıkça matbaa açmaması ve basacağı kitapların basımdan önce bir nüshasının memleketin valisine vererek, oradan alınacak iznin sonucunda basılıp yayınlanması gibi konulara değinilmiştir.⁴²

1854 yılındaki bir diğer irâde ise, izin ve ruhsat alınmadan hiçbir yerde kitap ve risâle basılamayacağını bildiriyordu.⁴³ 1856 tarihli bir irâde ile de hususi matbaalar, özellikle de taş basma matbaaları basacakları her şeyi Takvimhâne Nezâretine göstermeğe mecbur tutulmuşlardır.⁴⁴

1.6.1. 1857 Matbaa Nizamnamesi

Yayın alanında genel nitelikli ilk düzenleme olan 1857 Matbaa Nizamnamesi öncesinde matbaa açılması, kitap ve özellikle de azınlıkların elinde bulunan gazete basımı, ruhsata tabi tutulmuş ve önceden müsveddelerinin görülüp izin verilmesi şartına bağlanmıştır. Ayrıca siyasi nitelikli ve din ve devlete dokunur konuları içeren yazıların yayınlanması ise baştan engellenmiştir. Zamanla matbaa sayılarının artması, basılan kitap sayısının

⁴⁰ Fatmagül Demirel, "Osmanlı'da Kitap Basımının Denetimi", *T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Sayı:5, 3/2014, s.91.

⁴¹ Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s.192.

⁴² Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990, s.16.

⁴³ İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.843.

⁴⁴ Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s.194, İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.844.

yükselişi ve zaman zaman izinsiz basım ve hoş karşılanmayan yayın içerikleri genel bir düzenlemeyi gerektirmiştir. ⁴⁵

1857 yılına gelindiğinde basım alanındaki gelişmelere paralel olarak daha kapsamlı bir düzenlemeye ihtiyaç duyulması üzerine ilk matbaa nizamnamesi hazırlanmış ve 8 Şubat 1857'de yürürlüğe girmiştir. Daha çok kitap ve risâle basımıyla ilgili olan bu nizamnamenin asıl amacı, matbaaların denetim altına alınması, ruhsatsız çalışmalarının engellenmesi ve basacakları her şeyden önce izin almalarının sağlanmasıdır. ⁴⁶

Bu Nizamnameye göre, matbaa açacak olanlar için müracaat yolu Meclis-i Maârif ile Zaptiye Nezâreti idi ve sonrasında Sadâret yetkili kılınmıştır. Bu nizamname aynı zamanda bir sansür nizamnamesi niteliğindedir. ⁴⁷

1857 tarihli ilk matbaalar nizamnamesinde, matbaa açacak olanların talebi Meclis-i Maârif ile Zaptiye Nezâretince tetkik ve tahkik olunacak, sonra Meclis-i Maârif tarafından Sadâretten izin istenerek uygun cevap alındığı takdirde, Zaptiye Nezâreti tarafından mezuniyet vesikası verilecekti. Bu matbaaların, gazeteler hariç olmak üzere basacakları her türlü risâle de yine Meclis-i Maârif tarafından görülerek memleket ve devlet aleyhinde olmadığı takdirde yine Sadârete arz olunup müsaadesi alınarak basılabilecekti. ⁴⁸

Dokuz müstakil ve bir de madde-i mahsusadan oluşan ve matbaa açmanın şartları, kitap ve risâle basımında dikkat edilecek hususların açıklandığı nizamnamenin dokuzuncu maddesinde, nizamnamenin hilafına hareket edenlerin matbaalarının Zaptiye Nezâreti tarafından kapatılarak, suçlarının derecesine göre cezalandırılacağı belirtilmiştir. ⁴⁹

⁴⁵ Ayhan Ceylan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı:1, 2006 (Bahar), s.155.

⁴⁶ Bora Ataman, “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı:14, 21-49, 2009, s.32.

⁴⁷Server İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekâlet Basın ve Yayın Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1944, s.10.

⁴⁸Server İskit, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s.49.

⁴⁹Düstur, *I.Tertip*, Cilt:II, s.227-28.

Aynı zamanda bu nizamname polise, memlekete ve devlete muzır neşriyat nüshalarını bir mahkeme hükmü almadan zapt ve müsadereye yetki de vermekteydi.⁵⁰ 1858 tarihli ceza kanununda, bu nizamname aleyhine hareket edenler ile ilgili üç madde neşredilmiştir. Buna göre, devletten ruhsat almadan matbaa açarak kitap basanların matbaası kapatılarak elli mecrediye altını ödemek zorunda olacaktı. Aynı zamanda ruhsat alarak açılan matbaalarda ise devlet aleyhine kitap veya risâle basanlar cezalandırılarak, bastıkları kitapların toplattırılacağı belirtilmiştir.⁵¹

1.6.2. 1857 Kitap Tab'ı Hakkında Nizamname

İlk matbaa nizamnamesiyle aynı yıl içerisinde bir nizamname daha neşredilmiştir. 8 Recep 1273/ 4 Mart 1857 tarihli Nizamname esas olarak "Kitap Tâb'ı Hakkında Nizamname" başlığını taşısa da maddeleri temelde, telif haklarıyla ilgili düzenlemeler içermektedir.⁵² Altı maddeden oluşan nizamname genel manada müelliflerin hakları ile ilgili maddeler ihtiva etmektedir.

İlk olarak "*İnhisar maddesi külliyyen lağvolunmakla herkes istediği kitabı tabettirebilecektir.*" maddesi yer almaktadır. Yine her müellif hakkında kaydı hayat şartıyla, yani yaşadığı müddetçe imtiyaz hakkı tanınarak, eseri müelliften başkasının basmasının önüne geçilmiştir.⁵³

Nizamname, eserleri için müelliflere kaydı hayat şartı ile imtiyaz vermekle birlikte aynı zamanda dilerse onlara bu eserlerini karşılıklı mukavele ve pahası mukabilinde satmak hakkını tanımıştır. Bu mukaveleden Meclis-i Maârifin de malumatı bulunacaktır. Son olarak da mukavelede belirtilen miktardan fazla eser basmak yasak olduğu için, buna cesaret eden olursa kanundaki hükme göre cezalandırılacağı da vurgulanmıştır.⁵⁴

1857 yılında çıkarılan nizamnameler, Osmanlı Devleti'nde yayın hayatına dair uzun yıllar boyunca yürürlükte olan düzenlemeler olmuştur. Yeni düzenlemeler hazırlanana dek yayın hayatının hukuki düzeni, sözü edilen nizamnameler çerçevesinde şekillenmiştir.

⁵⁰Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 178.

⁵¹Düstur, *I.Tertip*, Cilt:I, s.567-68.

⁵² Ceylan, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)*, s.148.

⁵³ İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s. 878

⁵⁴ Düstur, II. Cilt, s.229, İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.878.

Ancak ilerleyen süreçte daha geniş kapsamlı düzenlemelere ihtiyaç duyulmuş ve II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına rastlayan dönemde daha geniş kapsamlı nizamnameler hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Aşağıda yer verilen başlıklarda, II. Abdülhamid döneminde yürürlüğe giren nizamnameler ile kitap basımına dair oluşan yeni yasal mevzuata değinilirken aynı zamanda nizamnamelerin hazırlanma gerekçeleri de kısaca ele alınacaktır.

1.6.3. 1888 Matbaa Nizamnamesi

19.yüzyıl boyunca bir taraftan ıslahat hareketlerinin genişleyerek devam etmesi ve buna bağlı olarak idare usulünde matbu defter kullanımının artması, bu meyanda kitap, mecmua ve gazete basımının tedricen artması matbaaların çoğalmasına ve bir kazanç vesilesi olarak çalışmasına vesile olmuştur.⁵⁵ Sayı bakımından gittikçe çoğalan matbaaların denetimini yürütmek de zorlaşmış ve denetim için yeni düzenlemelere duyulan ihtiyaç artmıştı. II. Abdülhamid tahta geçtiğinde, basım ve yayın alanında yürürlükte olan kanun 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi idi. 1888 Matbaa Nizamnamesi yayınlanıncaya kadar basım ve yayın hayatı söz konusu nizamname hükümlerince şekillenmiştir. Yeni Nizamname hazırlanıncaya kadar eski hükümlerin geçerliliği korunmuş ve yeri geldiğinde bu konuda hatırlatmalar yapılmıştır. Örneğin, 1857 Nizamnamesinde ecnebi tebaadan olup kitap basmak isteyenlerin dördüncü madde gereğince Hariciye Nezâretinden ruhsat almadan matbaa açıp kitap basamayacakları hükme bağlanmıştı. Maârif Nezâretinden Hariciye Nezâretine gönderilen bir tezkirede yeni matbaa kanunu henüz icra mevkiine konulmadığı için, yeni kanun çıkıncaya dek ruhsatın yürürlükte olan nizamname gereğince Hariciye Nezâretinden alınması gerekliliği bildiriliyordu.⁵⁶

1888 yılında yayınlanan Matbaa Nizamnamesi ile 1857 tarihli Nizamname yürürlükten kaldırıldı. 1888 yılında irâdesi yayınlanan Nizamnamenin düzenlenme tarihi ise daha önceki yıllara dayanmaktadır. Nitekim arşivde bulunan 1886 tarihli ve Maârif Nezâretine yazılan belgede bu durumu açıkça görmekteyiz. Söz konusu belgede 1857 Matbaalar nizamnamesinin zamanın yenilik ve ihtiyaçlarına kâfi gelmediği için tadil edilmesi

⁵⁵ Ali Birinci, *Tarihin Hududunda*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s.129.

⁵⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF. MKT, 71/104, H-12-11-1298

gerektiği ifade edilmiş ve ötede beride açılan matbaalar hakkında kanunların uygulanabilmesi için yeni Nizamnamenin bir an önce yürürlüğe konulması istenmiştir.⁵⁷ Arşiv belgesinde görüldüğü üzere yeni Nizamnamenin hazırlanmasındaki ana sebep, yürürlükte olan Nizamnamenin zamanın ihtiyaçlarına kâfi gelmemesidir. Ayrıca bu dönemde başta Dersaadet olmak üzere, çeşitli vilayetlerde açılan matbaa sayısı hayli çoğalmış ve bu matbaaları denetlemek için daha kapsamlı kanunlara ihtiyaç duyulmuştur. Matbaaların sayısındaki artışa paralel olarak kitap basımı da artmıştır. II. Abdülhamid döneminin ilk evrelerinde, yıllık ortalama kitap sayısı yarım yüzyılda yedi katına çıkmıştır. Abdülmecid devrinde 43 olan bu sayı, onun ardılı Abdülaziz devrinde 116'ya ve Abdülhamid devrinde 285'e yükselir. Aynı şekilde matbaaların baskılarının sayısı da 1883'te 54, 1908'de ise 99'tur.⁵⁸ Rakamlarda da görüldüğü gibi basım hayatındaki gelişmeler neticesinde yeni kanunlara duyulan ihtiyaç artmıştır. Nitekim çalışmanın yukarısında yer verilen ve dokuz maddeden oluşan 1857 Nizamnamesi genel hükümler ihtiva etmekte iken, yeni Nizamnamede daha ayrıntılı ve açıklayıcı hükümler yer almaktadır.

Bu yeni Nizamname ile matbaalara ait ilk ana nizam olan 1857 tarihli nizamname maddeleri arasındaki temel fark; bazı maddelerin daha kapsamlı olması ve din kitapları ile ithal olunacak ecnebi yayınlara, ilanlara ve müstahdemine ait yeni hükümler konması ve daha şiddetli olmasıdır.⁵⁹

Altı fasıl halinde sıralanan ve kırk bir maddeden oluşan Nizamnamede matbaalar, kitap ve risâle basımı, ilanlar ve ithal olunan ecnebi neşriyatına dair maddeler yer almaktadır. Özellikle kitap basımına dair, 1857 Nizamnamesinden çok daha ayrıntılı maddeler ihtiva etmektedir. Nizamnamenin ilk maddesinde, matbaa açmak ve kitap basımının şart ile serbest olduğu bildirilmiştir. Buna göre, kitap basmak ve matbaa açmak için öncelikle ruhsatname gerekmektedir. Matbaa açmak isteyenler, isimlerini, ikametlerini, matbaanın özelliklerini belirten bir beyanname ile istidanamelerini Dersaadette Dâhiliye Nezâretine, taşralarda ise valilere vereceklerdir. Bu istidanameler Dersaadette Zaptiye Nezâreti ile

⁵⁷ BOA, A.) MKT. MHM. 488/14, H-22-04-1303

⁵⁸ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev: Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s.377.

⁵⁹ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s.84.

Şehremanetine ve taşrada zabıtalara havale olunarak tetkik ettirilecek ve padişah ve devlet menfaatine dokunur bir şey ihtiva etmeyeceğine dair senet alınacaktı.

Kurallara uymayarak gizli bir şekilde kitap, risâle vs. basanlar, matbaalarındaki alet ve edevat zapt edildikten sonra, beş Osmanlı altınından yirmi altına kadar da ceza ödemeye mahkûm edilmişlerdir. Nizamnameye göre; her matbaa sahibi tab' edeceği kitap, risâle vesaire evrakın altına ismini ve matbaasının bulunduğu yeri sokak numarası da dâhil olmak üzere yazmak zorundadır. Bu hükme uygun hareket etmeyenlerden, kanunen ödemeleri gereken cezadan başka olarak beş altından on altına kadar da nakdi ceza tahsil edilmektedir.

Bir diğer maddede, Maârif Nezâreti ve Matbuat İdaresi memurları ile birlikte zabıttan gönderilecek memurların her zaman matbaaları denetleme yetkisi bulunduğu bildirilirken, talep edilmesi halinde matbaa sahibinin ruhsatnamesini memurlara gösterme zorunluluğu olduğu hükme bağlanmıştır. Ruhsatsız bir şekilde basılan kitap ve risâlelerde yazar ya da müellifin ismi olmazsa, matbaacı bizzat mesul olmakta, yazar ya da müellifin isminin olduğu durumlarda da matbaacı yine onlar ile aynı oranda mesul tutulmaktadır.

Matbaalardan sonra kitap ve risâle basımına da ayrıca değinilen nizamnamede, hiçbir matbaa sahibinin Maârif Nezâretinden resmi ruhsat olmadan kitap ve risâle vs. basamayacağı ilk maddede belirtilmiştir. Ruhsatname ile basılan kitabın ismi ve kaç nüsha basıldığını bildiren bir beyanname ile birlikte kitabın iki nüshasının da Dersaadette Maârif Nezâretine, taşrada ise mahalli hükümete verilmesi gerekmektedir.

1857 Nizamnamesinde dini kitaplar ile ilgili bir hüküm yer almazken 1888 Nizamnamesinde hızla artan bu kitapların basımından Maârif Nezâreti yetkili kılınmıştır. Buna göre, İslam dini ile ilgili konuları içeren bir kitap veya Risâle basmak için Maârif Nezâretinden ruhsat alınması gerekliydi. Maârif Nezâreti de bu eserlerin basımı için Şeyhülislamıktan görüş talep edecekti. İslam'dan gayri dinler hakkında olan kitaplar için ise cemaat reislerinden gelecek olan ilmühaberler üzerine Maârif Nezâreti tarafından ruhsat verilebilecektir.

Ülkeye getirilen yabancı matbuata dair de düzenlemeler ihtiva eden Nizamnamede; yabancı memleketlerde basılan kitap ve risâlelerin, Dersaadette Maârif Nezâretinden ve

vilayetlerde mahalli hükümetten ruhsat alınmadıkça Osmanlı ülkesine ithal olunamayacağı bildirilmiştir. Gümrüklere ulaşan yabancı kitaplar, Dersaadette Maârif Nezâreti ve vilayetlerde mahalli hükümetler tarafından incelenerek mahzurlu bulunmayanların birer kıt 'asına mühür basılmak suretiyle ruhsat verilerek sahibine iade edilecektir. Aynı zamanda Maârif Nezâreti tarafından, ülkeye girişine müsaade edilen kitapların ismini ve türünü gösteren bir cetvel hazırlanarak tüm gümrük memurlarına gönderilecek ve cetvelde bulunan kitapların yeniden baskı yapılmadığı sürece muayene edilmeksizin gümrükten geçişine ruhsat verilmesi istenecektir. Böylelikle gümrüklerde kitap muayenesi işinin kolaylaştırılması ve hızlandırılmasına olanak sağlanmıştır.

Nizamnamenin yirmi yedinci maddesinde, ruhsatsız bir şekilde basılan ya da ithal olunan kitap ve risâle vs. satanlar ve ülkeye getirenlerden üç Osmanlı altınından on altına kadar para cezası alınacağı bildirilmiştir. Nitekim nizama aykırı olarak Büyük çarşının arkasında bulunan Yolgeçen Hanındaki bir dükkânda kitapçı Arşadiz tarafından iki bini aşkın ruhsatsız basılmış olan Ermenice destan satılmakta iken müfettişler tarafından derdest edilip müsadere olunarak Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'ne havale edilmiştir. Maârif Nezâretinden Zaptiye Nezâretine gönderilen bu tezkirede, nizama aykırı bir şekilde bu destanların basım ve yayını yapan matbaacılar hakkında Zaptiye Nezâreti tarafından, söz konusu maddenin uygulanması gereği bildirilmiş ve aynı zamanda, matbaacılar tarafından bir zorluk çıkarılması durumunda, Adliye Nezâretine müracaat edilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁶⁰ Son olarak nizamnamenin icrası için ise, Dâhiliye Nezâreti, Adliye Nezâreti ve Maârif Nezâreti yetkili kılınmıştır.⁶¹

1888 yılındaki nizamname ile birlikte bu nizamnameden önce ruhsat alarak matbaa açanlar ya da kitap vs. basanların tekrar ruhsatname almaları gerekmekteydi. Bu husus vilayetlere gönderilen yazılarla bildirilerek matbaacıların yeni ruhsatnamelerinin yinelenmesi gerekliliği ifade edilmiştir.⁶² Bu gereklilikten dolayı matbaa sahipleri tekrar ruhsatname talebinde bulunmuşlardır. Bu talepleri değerlendirildikten sonra çoğunluğuna tekrar ruhsatname verilmesi kararlaştırılmıştır.⁶³ Mevcut ruhsatnamelerin

⁶⁰ BOA, MF. MKT, 147/56, H-15-01-1310

⁶¹ Düstur, I. Tertip, V. Cilt, s. 992-1000; İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.849-855.

⁶² BOA, DH. MKT. 1567/ 109, H-20-03-1306 ve BOA, DH. MKT. 1567/ 79, H-20-03-1306

⁶³ BOA, DH. MKT.1569/ 7, H-23-3-1306

yenilenmesi için yetkili merciinin Zaptiye Nezâreti olduğu ve gerekenin yine onun tarafından yapılması uygun görülmüştür.⁶⁴

Görüldüğü üzere, nizamnamede matbaa açmak, kitap basmak gibi konularda ayrıntılı hükümler yer alarak, eskiye göre daha denetleyici bir mekanizma oturtulmuştur. Bu durum araştırmacılar tarafından çoğunlukla dönemin sansür havasıyla ilişkili olarak yorumlanmış ve yapılan düzenlemeler sansür mekanizması içinde değerlendirilmiştir. Ancak II. Abdülhamid büyük ölçüde kendinden önceki matbuat rejimini ve mevzuatını devam ettirmiştir. Yani, II. Abdülhamid basına ve matbuata birdenbire ve yepyeni sınırlayıcı, kısıtlayıcı düzenlemeler getirmiş değildir. Bazı düzenlemeleri arttırmış ve ağırlaştırmıştır. Bu da Tanzimat'ın getirdiklerinden daha fazla olmamakla birlikte, önceki dönemin matbuat mevzuatını bir adım daha ileri taşıyarak ağırlaştırmıştır.⁶⁵

Genel olarak Nizamnameye baktığımızda eski düzenlemelere göre çok daha ayrıntılı, kapsayıcı ve açıklayıcı olduğunu söylemek mümkündür. Tabii bunun yanında matbaa ve kitap basımına dair çok daha denetleyici, sert ve şiddetli hükümler içermektedir.

1.6.4. 1895 Matbaa ve Kitap Tab'ı Hakkında Nizamname

1895 yılına gelindiğinde ise özellikle matbaalara dair daha kapsamlı hükümler içeren bir nizamnameye ihtiyaç duyulmuş ve buna binaen aynı tarihte Nizamname yürürlüğe girmiştir.⁶⁶

Yukarıda verilen 1888 Matbaalar Nizamnamesi ile söz konusu Nizamname ortak özellikler taşımaktadır. Bazı hususlarda aynı hükümleri ihtiva etmekte ve yeni bir hüküm getirmemektedir. Bu nedenle burada daha çok yeni bir nizamnameye neden ihtiyaç duyulduğu ve iki nizamname arasındaki farklar üzerinde durulacaktır. Aynı zamanda 1895 Nizamnamesinin neşriyat hayatına kattığı yeniliklerden de söz edilecektir.

1895 Matbaalara ve Kitapçılara Dair Nizamnamenin yayınlanma tarihi 1895 olsa da bu tarihin öncesinde de 1888 Matbaalar Nizamnamesinin tadili konusunda görüşmeler

⁶⁴BOA, DH. MKT.1570/ 20, H-30-03-1306

⁶⁵Mehmet Ö., Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Matbuat Üzerine Gözlemler", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu*, (ed: Fahrettin gün, Halil İbrahim Erbay), Ankara, TBMM Basımevi, 2017, s.590.

⁶⁶ BOA, Y. PRK. ŞD. 1/62- H-28-04-1311

yapılmaya başlanmıştır. 1891 yılına ait olan ve Dâhiliye Nezâretinden, Maârif Nezâretine yazılan bir tezkirede 1888 Matbaalar Nizamnamesinin tadilata ihtiyaç duyduğu ve yeniden tanzim ve tertip edilmesi gerekliliği açıkça belirtilmiş ve bu iş için bir memurun tayin edilmesi istenmiştir. Buna göre tadil edilmesi gereken bazı maddeler vardır. Örneğin; 1888 Nizamnamesinde yirmi ikinci maddesinde evvelce ruhsat verilmiş olan kitap ve risâlelerin tekrar tab'ı durumunda ikinci bir ruhsat iznine gerek olmadığı bildirilmiştir. Ancak söz konusu kitap ve risâlelerin encümene gösterilmeksizin tekrar basımının tam anlamıyla mahzurdan salim olamayacağı, tekrar basımlarda encümen irâdesi ile yeniden ruhsat alınarak bu mahzurun giderileceğine kanaat getirilmiştir.⁶⁷

Matbaaların ruhsatsız olarak kitap basmaya devam etmeleri ve bu durumun önüne bir türlü geçilemeyişi de yeni tedbirler alınmasını gerektiriyordu. 1893 yılına ait olup Sadârete yazılan bir tezkirede ruhsatsız olarak kitap ve benzerlerini basmakta olan matbaalara tembihat yapıldığı halde mevcut durumun devam ettiği bildirilmiştir. Yeni matbaa nizamnamesi yürürlüğe konulmadıkça bu durumun önüne geçilemeyeceği için nizamnamenin bir an önce yürürlüğe konulması istenmiş ve bu şekilde ruhsatsız basım yapan matbaacıların engellenebileceği ifade edilmiştir.⁶⁸

Aynı zamanda, 1888 nizamnamesinde ecnebi matbaalar için yeterli denetimi sağlayan hükümlerin bulunmayışı da yeni bir nizamnamenin kaleme alınmasını gerektiren sebepler arasındaydı. Bu durum ecnebi matbaaların teftiş edilmesi vazifesini yerine getirirken, memur ve müfettişleri müşkül bir durum içinde bırakmaktaydı.⁶⁹ Nitekim bu müşkül durumun önüne geçmek için olsa gerek, nizamnamenin on altıncı maddesinde ecnebi matbaacıların dükkânlarının, tezgâhlarının ve matbaalarının konsoloshaneden bir memur bulunmaksızın, görevli memurlarca istenildiği zaman teftiş edilebileceği hükme bağlanmıştır.

Özellikle çeşitli konular için mevcut nizamnamenin hükümlerinin yetersiz kaldığı ve tadil edilmesi gerekliliği belirtilmiştir. Tadil edilmesi gereken konular, öncelikle matbaacıların ruhsatsız olarak kitap basmaya devam ettikleri için mevcut matbaalar hakkında daha

⁶⁷ BOA, DH. MKT, 1895/14, H-26-04-1309

⁶⁸ BOA, DH. MKT, 222/3, H-04-10-1311

⁶⁹ BOA, İ..KAN, 1/39, H-21-06-1312

denetleyici hükümler getirilmesi ve yabancı matbaaların ülke içerisindeki durumlarının gözden geçirilmesi idi.

İlk olarak matbaalar ile ilgili hükümlere baktığımızda, kitap ve risâle tab' etmek isteyenlerin nizamnameye uymak şartı ile serbest olması, matbaa açmak için ruhsatname alınması şartı ve matbaa açacak kişilerin isim, tercüme-i hal ve ikamet gibi bilgilerini ihtiva edecek bir beyanname hazırlamaları gibi konular 1888 Nizamnamesindeki haliyle korunmaktadır. Ancak bazı konularda farklılıklar ve yeni hükümler karşımıza çıkmaktadır. Önceden matbaa açmak için beyanname hazırlayan kişilerin bu isteklerini Dersaadette Zaptiye Nezâreti ile Şehremanetine bildirmeleri istenirken, yeni Nizamnamede Şehremaneti yerine Dâhiliye Nezâretinin bu görevi yürüteceği hükme bağlanmıştır.⁷⁰

Nizamnamenin on ikinci maddesine göre, her matbaa sahibi basacağı kitap, risâle vesaire evrakın üstüne ismini, mahalle ve sokak numarası gibi bilgileri kaydetmek zorundadır. Bu hükme uymayanlardan beş altından on altına kadar nakdi ceza tahsil edilecektir. Bu hüküm sıkı bir şekilde uygulanmış ve matbaaları her zaman denetleyebilen müfettişler böyle bir durumla karşılaştıklarında derhal rapor etmişlerdir. Galata'da bir matbaada, hükümde belirtilen zorunluluğu yerine getirmeyerek, basmış olduğu bir ilanda isim ve adresi belirtmeyen matbaa hakkında, hüküm gereği gerekli muamele yapılmak üzere durum Adliye Nezâretine bildirilmiştir.⁷¹

Kitap basımında ruhsat vermekle yetkili merci önceki nizamnamede olduğu gibi yine Maârif Nezâreti olmuştur. Maârif Nezâreti'nden resmi ruhsat olmaksızın hiçbir kitabın basılamayacağı tekrarlanmış, bir değişiklik olarak ruhsatın üç ay zarfında verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Her kitabın kaç nüsha basıldığını gösteren bir beyanname ile birlikte, beş nüshası Dersaadette Maârif Nezâretine ve vilayetlerde Maârif Müdürlüklerine takdim olunmak zorundaydı. İki nüsha ise Babıali Kütüphanesine koyulmak üzere Dâhiliye Nezâretine verilmekteydi. İzin için gönderilen nüshalar ile basılanlar mutabık ise nüshaların birinin üzerine bu durumu bildiren ve basım iznini veren

⁷⁰ İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, s.857.

⁷¹ BOA, DH. MKT, 1038/91, H-11-11-1323

bir ibare eklenirdi. Sonrasında, resmi mühürle mühürlenene kitabın sahibine teslim edilmesi gerekliydi.

Dini kitap basımı için, 1888 Nizamnamesinde olduğu gibi Maârif Nezâreti yetkili mercii olarak kalmış ve yine basım için Nezâretten alınacak ruhsat şart koşulmuştur. Aynı şekilde Maârif Nezâreti'nin bu tür eserler için Şeyhülislamıktan görüş alacağı da tekrarlanmıştır.

1895'te çıkan yeni bir matbaalar nizamnamesi yayın hayatına daha fazla sınırlama koymuş ve yeni düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Bu nizamnamenin kendinden evvelkinden başka, fazla hükümler ihtiva eden maddeleri vardır. Örneğin, hurufat dökümhaneleri hakkındaki kayıtlar daha sıkılaştırılmış, yabancı memleketlerden gelecek her türlü neşriyat gibi imtiyazlı eyaletlerden gelecek olanların ithali de özel izne tabi tutulmuş ve bazı cezalar yükseltilmiştir.⁷²

Araştırmalarda yeni çıkan Nizamnamenin nedeni genel olarak II. Abdülhamid'in sansürüyle ilgili olarak değerlendirilmiş ve istibdadın şiddetinin arttığı oranda nizamnamelerin hükümlerinin de şiddetlendiği ve daha denetleyici olduğu görüşü benimsenmiştir. Nizamname hükümlerinin şiddetlendiği ve daha fazla denetleyici olduğu açıkça gözlemlenmekle birlikte, bunun yanında sürekli gelişen bir yayın hayatının olduğu ve buna paralel olarak yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Osmanlı matbuat hayatındaki düzenleme ve kısıtlamalar esasen II. Abdülhamid devrinden önce başlamıştır. Her kısıtlama ve düzenlemenin de arkasındaki haklı gerekçeleri aramak gerekir. Örneğin, matbuat hayatına dair ilk esaslı düzenleme olan 1857 Nizamnamesinde görülen yasak ve kısıtlamaların Kırım Harbi nedeniyle konulduğu hatırlanmalıdır.⁷³ Aynı şekilde 1895 yılında çıkartılan Nizamnamedeki kısıtlayıcı ve denetleyici hükümlerinin arka planındaki itici kuvvetin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu olduğu söylenmelidir. Özellikle matbaaların her zaman denetim altında

⁷² İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, s.106-107.

⁷³ M. Kayahan Özgül, "Devri Hamidi Matbuatına Tersten Bakmak", *II. Abdülhamid*, (ed: Coşkun Yılmaz), Seha Neşriyat, İstanbul, 2010, s.380.

bulunması ve istenildiği her an müfettişler tarafından denetlenebilmesi gibi hükümler bununla doğrudan ilgilidir.⁷⁴

Basım hayatına getirilen yasaklama ve sınırlamaların yanı sıra II. Abdülhamid döneminde üst-siyasal kültüre aykırı olmayan, terakki konusunda ne denli yol alındığını, Maârifin ilerlediğini ve kültür hayatının geliştiğini vurgulayacak içerikte veya simgede kitap yazımı da teşvik edilmiş, yazarına taltif ve nişanlar verilmiştir. Bu nedenle kitap yayınlamak, yerli yersiz önsözlerinde padişahı öven yazılar yazmak padişaha bağlılık ifadesi olarak görülmeye başladığından, kitap yayınlayacak olanlar kitaplarının basılması için doğrudan padişaha göndermeye başlamışlardır. Bunun üzerine bir irâde yayınlanarak başvuruların Maârif Nezâretine yapılması istenmiştir.⁷⁵

Sonuç olarak II. Abdülhamid döneminde yapılan düzenlemelerle birlikte basım alanındaki bazı var olan düzenlemeler genişletilmiş, yeni hükümler getirilmiş ve tam anlamıyla bir denetim mekanizması işletilmiştir. Ancak bu denetim mekanizması kitap basımını güçleştirse de basılan kitap sayıları her geçen gün artmıştır. Değinen hukuki düzenlemeler yanında kitap basımını denetlemek üzere çeşitli kurumlar oluşturularak bu alanda görevlendirilmişlerdir. Söz konusu kurumlar aşağıda yer alan başlıklarda ele alınarak, kitap basımının kurumsal anlamda denetimi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.7. Kitap Basımında Görevli Kurumlar

1.7.1. Meclis-i Maârif

Maârif işlerini tetkik etmek üzere 1846 yılında daimî Maârif Meclisi oluşturulmuştur. Ancak bu meclisin yetki ve sorumlulukları zamanının ihtiyaçlarını karşılamakta eksik kaldığından dolayı, Maârif ıslahatı için kanunları düzenleme ve mektepleri yaygınlaştırmak üzere 1847'de Mekatib-i Umumiye Nezâreti ve nihayet 1857 yılında Maârif-i Umumiye Nezâreti, oluşturulmuştur.⁷⁶

Söz konusu meclisin konumuz açısından önemi, 1846 yılında oluşturulan daimî meclisin, eğitim görevlerine ek olarak matbaaların açılması ve basılacak kitaplara ruhsat verilmesi

⁷⁴ Alkan, *II. Abdülhamid Döneminde Matbuat Üzerine Gözlemler*, s.598.

⁷⁵ Alkan, *II. Abdülhamid Döneminde Matbuat Üzerine Gözlemler*, s.598.

⁷⁶ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s. 59.

işleriyle de sorumlu olmasıdır.⁷⁷ Nitekim yukarıdaki bölümlerde zikredilen 1857 Matbaa Nizamnamesinde Meclis-i Maârif 'in kitap basımı ve matbaaların denetimi konularındaki görevi açık bir şekilde belirtilmiştir. Nizamnamenin ilk iki maddesinde, Dersaadette matbaa açmak ya da kitap basmak isteyenlerin ilk olarak Meclis-i Maârif'e başvurarak izin almaları gerektiği belirtilmiştir.

Meclis-i Maârif-i Umumiye teşkilatına göre, mahalli Maârif biri Mekatib-i Sıbyani Müslime ve diğeri Mekatibi Rüşdiye ve İlmiye adı ile iki şubeye ayrılmaktadır. Birinci şubenin vazifesi İslama mahsus olan her türlü kitabın tahkik ve tetkikatına çalışılması hususudur. Aynı zamanda birinci komisyonda İslam dini uleması bulunmaktadır.⁷⁸

1869 yılında çıkarılan Maârif-i Umumiye Nizamnamesiyle ilk defa Nezâretin yapısı ve çalışma sahası düzenlenmiştir.⁷⁹ Yüz doksan sekiz maddeden oluşan nizamnamenin yüz otuz birinci maddesinde, Meclis-i Maârif'in bünyesinde bulunan Meclis-i Kebir'in Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare namıyla iki kısma ayrılacağı belirtilmiştir. Yüz otuz dördüncü maddede belirtildiğine göre, Daire-i İlmiye'nin, mekteplerde kullanılan kitap ve risaleler ile çeşitli ilimler için gerekli olan kitapları telif ve tercüme etmek, aynı zamanda tercüme edilen bu kitapları tetkik ve tasdik etmek gibi vazifeleri bulunmaktadır. Daire-i İdare ise, yüz otuz sekizinci maddede belirtildiği üzere çeşitli vazifelerinin yanı sıra matbaalara Nezâret etmek ile de görevlendirilmiştir.⁸⁰

Maârif Nezâreti, Temmuz 1879'da yapılan esaslı bir düzenlemeyle Mekâtib-i Âliye, Mekâtib-i Rüşdiye, Mekâtib-i Sıbyâniye, Telif ve Tercüme ve Matbaalar İdaresi olmak üzere beş ana daireye ayrıldı. Dairelerin her birinin başına Meclis-i Kebir üyelerinden biri tayin edildi.⁸¹ Meclis-i Maârif azaları başka dairelerde çalışanlardan oluştuğu için asıl işlerinin aksaması söz konusu olmuş ve bu durum sonrasında 1884 yılında asli azalardan oluşan bir meclis kurulması yoluna gidilmiştir.⁸²

⁷⁷ Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 138.

⁷⁸ İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, s. 58.

⁷⁹ Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 138.

⁸⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv belgelerine göre: Osmanlı eğitiminde modernleşme*, yayın nu: 134, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014, s. 117-118

⁸¹ Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", *DİA*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, C. 27, s. 274.

⁸² Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 139.

1857 yılından itibaren çıkarılan Matbaa Nizamnamelerinde, herhangi bir eser basmak isteyenlerin ruhsat talep etmek üzere ilk başvuracakları mercii daima Maârif Nezâreti olmuştur. II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında yayımlanan 1888 ve 1895 Nizamnamelerinde de Maârif Nezâreti'nin bu konumu muhafaza edilmiştir. Buraya yapılan başvurular, Maârif Nezâreti bünyesinde bulunan ilgili birimlerce incelenerek karara bağlanmıştır.

1.7.2. Telif ve Tercüme Dairesi

Kitap denetimiyle görevli bir diğer kurum olarak, 1865'te Maârif Nezâreti bünyesinde "Telif ve Tercüme Cemiyeti" oluşturulmuştur. Cemiyetin hem mektep hem de umuma mahsus kitapların tercümesi ve Türkçenin ilerlemesi gayesi ile kurulmuş olan Encümeni Dâniş yerine kurulduğu akla gelen ilk tahmin olmasına rağmen, yeni kurulan cemiyetin yalnızca umuma mahsus olmak üzere, yabancı dillerdeki faydalı kitap ve risâleleri lisanımıza nakletmek ve bunları tetkik etmek ile mükellef olduğu nizamnamesinden anlaşılmaktadır.⁸³ İlk kurulan bu tercüme müessesesinin ömrü çok uzun olmayıp 1868 yılında ilga edilip 1870 yılında yayınlanan nizamnameyi takiben, yeniden bir tercüme müessesesi kurulmuştur. Matbaalarda özel olarak basılan eserlerin tercümesine ruhsat vermek dahi bu müessesenin görevleri arasındaydı. Tercüme edilmiş olan kitaplar ise incelendikten sonra görüş bildirilirdi.⁸⁴

II. Abdülhamid döneminde, 1879'da yeniden ihdas edilen Telif ve Tercüme Dairesi kitapların basım öncesi denetimini yapmaya başlamıştır. Fatmagül Demirel, konuyla ilgili makalesinde, bir kitabın basımında ilk olarak Maârif Nezâretine müracaat edildiğini ve oradan, Telif ve Tercüme Dairesine gönderilen kitabın içeriğinin incelediğini ve mahzurlu bulunmadığı durumlarda geçici ruhsatname verildiğini kaydetmektedir. Geçici ruhsatname ile kitap basıldıktan sonra basılan nüshanın, ruhsat verilen nüsha ile uygunluğuna bakılarak onay verildiği takdirde kitabın basımına ruhsat verilerek basım gerçekleşmektedir.⁸⁵

⁸³ İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s. 60.

⁸⁴ Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 141.

⁸⁵ Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi*, s. 95.

1.7.3. Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti

Sultan II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı matbuat hayatının çok canlı ve hareketli olduğu bir dönemdir. Yeni açılan okulların yanı sıra Tanzimat'tan beri gelişen fikir akımları ve muhalif hareketlerin propaganda faaliyetleri, II. Abdülhamid dönemi matbuat hayatını hareketlendirmiş ve beraberinde hem siyasi hem de dini muhtevalı eserlerin sıkı bir denetimden geçirilmesini getirmiştir.⁸⁶ Bu denetim mekanizmasını işletmek için yukarıda değindiğimiz yeni nizamnameler ile birlikte çeşitli kurumlar ihdas edilmiş ve böylelikle denetim yürütülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bazı idari, adli ve istişare kurulları da encümen olarak adlandırıldı. Bunlardan birini teşkil eden Encümen-i Teftiş ve Muayene, Maârif Nezâreti bünyesinde 1881 yılında kuruldu. Görevi, yayımlanması istenen telif ve tercüme eserleri inceleyip haklarında karar vermektir.⁸⁷

1881 yılında çıkarılan irâde ile Maârif Nezâreti bünyesinde teşkil eden, Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nin nihai vazifesi, herhangi bir konuda bir eser yayımlamak isteyenlerin başvurularının incelenerek eserleri hakkında ruhsat verilip verilemeyeceğini kararlaştırmaktır.

Encümen'in kuruluş irâdesinde, teşkil edilmesinin gerekçesi ve vazifelerine dair birtakım ifadeler yer almaktadır. İrâdede, tab'ına ruhsat istihsali için götürülen ve gümrüklerde tutularak gönderilen kitap ve risâlelerin içeriklerinin tetkik edilmesi ve bunların tab' ve neşirlerine ruhsat verilip verilmemesi vazifelerinin yeterince iyi derecede ifa edilmediği ifade edilmektedir. Söz konusu vazifenin ifa edilememesine binaen, ruhsat talebiyle Maârif Nezâretine gönderilen kitap ve risâlelere ruhsat verilmesi işinin ve bunların içeriğinin din, ahlak, adap ve politika konularında mahzurdan salim olup olmadığının tek bir şahsın takdir ve temininden kurtarılıp bir heyete havalesinin gerekli olduğu bildirilmektedir.⁸⁸

⁸⁶ Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul ve İsmail Kurt, *Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, İsam Yayınları, İstanbul, 2006, s. 150.

⁸⁷ Kemal Kahraman, "Encümen", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, C. 11, s. 175.

⁸⁸ BOA. İ.DH, 844/ 67818, H-09-02-1299

Heyet, şimdiye kadar bir eser gösterememiş olan telif ve tercüme heyeti ve matbaalar idaresinin birleştirilmesiyle bir encümen olarak meydana getirilecektir. Bu encümen kitap ve risâlelerin basım ve yayınından, mektep ve kütüphanelerin teftişinden sorumlu tutulmakla birlikte zikredilen dairelerin müfettişleri de kurulacak encümene bağlanacaktı. Aynı zamanda kurulacak olan heyete “Teftiş ve Muayene Encümeni” isminin uygun görüldüğü de kaydedilmektedir.⁸⁹ 1881’de Maârif Nezâreti bünyesinde kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonu’nun başkanlığına ise o sırada Evkâf-ı Mûnderise Komisyonunda görev yapan Ahmed Hamdi Efendi getirilmiştir.⁹⁰

Encümen-i Teftiş ve Muayene matbuat ve neşriyat hayatının çok geliştiği ve bu arada yurt dışından kitap ithalinin arttığı bir safhada kurulan ve II. Meşrutiyet’in ilanına kadar faaliyette bulunan en mühim ve en çok tartışılan bir kurum olmuştur.⁹¹

Matbaa Nizamnamelerinde öngörülen tüm sansür işlemlerini yürüten kurula, içeriğinin sakıncasız olup olmadığı gümrük ve postanelerdeki ilgili memurlarca öngörülemeyen yayınları incelemek görevi verilirken aynı zamanda bu memurlara, matbuat müfettişlerine ve tüm kitapçı ve kütüphanelere Nezâret etmek görevi de yüklenmişti. Bununla birlikte merkez ve taşralardaki dairelerden Maârif Nezâreti’ne gelen başvurular üzerine olumlu ya da olumsuz görüş bildirmek de kurulun görevleri arasındaydı.⁹²

Kitap basmak isteyenler, basılması istenen kitaba ruhsat talep etmek için bir dilekçe ile birlikte Maârif Nezâreti’ne müracaat etmekte ve Nezâret, Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti’ne kitabı havale etmekteydi. Kitabı inceleyen Encümen-i Teftiş’in, uygun görmesi halinde geçici bir ruhsatname, yayımlanması için de ayrıca ruhsatname verilmekte ve kitapların dağıtımını ondan sonra yapılmaktadır. Dini kitapların basımı için ruhsat talep edildiğinde görüş alınmak üzere Şeyhülislamlık makamına başvurulmaktadır.⁹³

Encümen-i Teftiş ve Muayene, kurulduğu sene olan 1881’de bir başkan ve altı üyeden oluşmakta iken bu sayı 1907 yılında, bir başkan, kırk beş üye, beş muayene memuru, gümrük ve postalarda birer sansür müdürü ve çeşitli dilde yedi muayene memuru olmak

⁸⁹ BOA, MF. MKT, 73/24, H-02-02-1299

⁹⁰ BOA, MF. MKT, 74/57, H-28-02-1299

⁹¹ Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 142.

⁹² Kabacalı, *Türkiye’de Basın Sansürü*, s. 56.

⁹³ Demirel, *Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi*, s. 96.

üzere elli dokuza yükselmiştir. ⁹⁴ Bünyesinde görevlendirdiği kişi sayısının yıllar geçtikçe artması, hem encümenin iş yükünün arttığına hem de devletin yayın hayatı üzerindeki denetiminin şiddetlendiğine işaret etmektedir.

Encümen kendisine havale olunan kitap veya Risâleyi inceler, ya basımına onay verir ya da muzır olduğu gerekçesiyle imha ederdi. Eserin içeriği incelendikten sonra muzır bahisler ihtiva ettiği görülür ise “mahv ve ihrak” edilmesine yani yakılmak suretiyle imha edilmesine karar verilirdi. ⁹⁵

Bazı durumlarda kitap veya Risâlenin bir kısmının muzır olduğuna karar verilir ve bu kısmın eserden çıkarılması halinde basımına ruhsat verilirdi. Nitekim Ermeni tarihi adlı kitap, incelenmek üzere encümene ulaştığında encümenin kararı bu yönde olmuştu. Aslında encümenin kitabı incelediği tarihten önce ruhsatlı bir şekilde basılan kitap, sonrasında muzır bahisler ihtiva ettiği gerekçesiyle toplattırılmıştı. Ancak patrikhanenin araya girmesiyle birlikte encümen azası ve Ermenice diline hâkim olan Mikail Efendi tarafından incelenen kitabın muzır addedilen yerlerinin çıkarılması suretiyle basımı onaylanabilmiştir. ⁹⁶

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, ilk matbaanın açılışı ile başlayan süreç gerek devlet eliyle gerek özel girişim olarak açılan matbaaların ve buna paralel olarak kitap basımının artmasıyla devam etmiştir. Bununla birlikte, gün geçtikçe gelişen neşriyat hayatını denetlemek için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. 1857 yılında ilk Matbaa Nizamnamesi ile bu alanda ilk yasal mevzuat oluşturulurken, bunu II. Abdülhamid döneminde oluşturulan düzenlemeler takip etmiştir. Nizamnameler yoluyla bu alanın yasal sınırları ve kuralları ortaya koyulurken, bunları uygulamak ve denetimi yürütmek için çeşitli kurumlar ihdas edilmiştir. Ortaya konulan bilgilerden hareketle, kitap basımı ile ilgili yasal çerçevenin II. Abdülhamid’den önce oluşturulduğu ve uygulandığı açık bir şekilde görülse de, onun dönemi bu alanda gerek hukuki açıdan gerekse kurumsal olarak en büyük gelişmelerin yaşandığı ve tam anlamıyla bir denetimin yürütüldüğü dönem olmuştur.

⁹⁴ Cevdet Kudret, *II. Abdülhamid Devrinde Sansür*, Cumhuriyet Yayınları, 2000, s. 30.

⁹⁵ BOA, MF. MKT, 112/72, H-19-01-1307

⁹⁶ BOA, MH. MKT, 101/124, H-28-01-1306

BÖLÜM II: MUSHAF DIŞI DİNİ ESER BASIM VE DENETİMİ

Buraya kadar olan bölümde, neşriyat hayatının gelişimi ve buna paralel olarak oluşturulan hukuki ve kurumsal gelişmeler ele alınmıştır. Bu bilgiler ile bu alandaki basım ve denetimin hangi düzenlemeler çerçevesinde oluşturulduğu ve hangi kurumlar vasıtasıyla yürütüldüğü ortaya konulmuştur. Bu bölümde ise, bir önceki bölümde çizilen genel çerçeve içerisinde, özel olarak dini eser basım ve denetiminin nasıl ve ne şekilde yürütüldüğü incelenecektir. Bölümün genel çerçevesini, II. Abdülhamid döneminde bu alanda oluşturulan kurumlar ve faaliyetleri oluşturmaktadır. Oluşturulan kurumların yürüttüğü faaliyetler ile basımın her aşaması incelenirken, aynı zamanda dini neşriyat basımının geçirdiği denetim aşamaları da bu bölümde ele alınacaktır.

2.1. Dini Eser Basımının Tarihi

2.1.1. İlk Dini Kitap Basım Süreci ve Denetim

Osmanlı Devleti'nde açılan ilk matbaa olan, İbrahim Müteferrika'nın matbaasında dini kitapların basılması yasaklanırken, 1803 yılında 16. yüzyılın meşhur âlimi Mehmed Birgivî'nin Risâle-i Birgivî'sinin matbaada basılmasıyla Osmanlı'da İslami kitap tab ve neşir süreci başlar.⁹⁷ Birgivî Risâlesi, Osmanlı devrinde basılan ilk dini risâle ve aynı zamanda basılan ilk askere din dersleri kitabıdır. Kitapçılık tarihinde harekeli bir şekilde basılan ilk kitap da yine Birgivî Risâlesidir. Bilindiği kadarıyla masrafı Sultan III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan, yani bir şahıs tarafından ödenen ilk kitaptır. Birçok bakımdan kitapçılık tarihimizin ilki olan Birgivî Risâlesi III. Selim devri ıslahat hareketlerinin bir aşaması olarak, gerçek bir ihtiyaçtan ötürü basılmıştır.⁹⁸

Basılan bu kitapla birlikte III. Selim döneminde din kitabı basma yasağı kalkmış, hatta din kitabı basılmasının gerekli olduğu görüşü benimsenmiştir. Nitekim Takvîm-i Vekâyi'nin 12.sayısında, özellikle topluma zararlı kişilerin uyarılması amacıyla, din kitaplarının basılması gereği üzerinde durulmaktadır.⁹⁹

⁹⁷ Ayşe Polat, "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 11, 2018, s.97.

⁹⁸ Ali Birinci, *Tarih Yolunda*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s.195.

⁹⁹ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, 2.baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s.108-109.

İmam-ı Birgivî'nin bu eseri, itikada, ibadete ve ahlaka dair herkes için lüzumlu meseleleri, güvenilir kaynaklara dayanarak özetleyen bir ilmihal kitabı niteliğinde olması sebebiyle âlimlerin yanında; Türkçe olarak kolay anlaşılır bir dille yazılmış olması dolayısıyla halk nazarında da muteber ve meşhur olmuştur.¹⁰⁰ Halk nazarında meşhur olan ve herkes tarafından bilinen Birgivî Risâlesi, asker için dini kitap lüzumu ortaya çıkınca ilk akla gelen eser olmuştur. Aynı zamanda kolay anlaşılır ve özet bir ilmihal kitabı niteliğinde olması eserin seçiminde önemli rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Birgivî Risâlesi adlı ilk dini kitabın 1803 yılında basılmasıyla birlikte, dini kitap basım süreci başlamış oldu. Bu eserle birlikte matbaa halk için kitap çıkarma konusunda en önemli bir adım atmış oldu denebilir. Çünkü o devirde her halde en çok aranan kitaplar, çoğunluğun dine bağlı dünya görüşüne cevap verdikleri için din konusundaki eserlerdi. Bu tarihten sonra ardı sıra basılan dini kitaplar toplumun ihtiyaçlarına daha fazla cevap verdiği için sayı bakımından diğer türlere oranla daha önde gitti.¹⁰¹ Nitekim Jale Baysal, 1839 - 1876 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde basılan kitap sayılarını ve türlerini incelediği eserinde toplam basılan kitap sayısını 2900 olarak verirken, İslam dini ile ilgili kitap sayısını 390 olarak kaydeder. Bu rakamın yüzde olarak değeri ise %13.44'tür. Bunun dışında tasavvuf ve İslam felsefesi konularında da yazılan kitap sayısı fazladır.¹⁰²

Dini kitap basım sayılarının artması doğal olarak devlet nezdinde bir denetimi de gerektiriyordu. II. Abdülhamid dönemine kadar bu konuyla alakalı özel bir birim mevcut değildi. Ancak bu durum dini eserlerin hiç denetlenmediği anlamına gelmemelidir. Osmanlı Devleti'nde bu konuya her zaman ihtiyatla yaklaşılmış ve eserlerin "dine dokunur" bir şey ihtiva etmemeleri sık sık hatırlatılmıştır. 4 Recep 1291/ 17 Ağustos 1874 tarihli bir tezkirede din, mezhep ve politikaya dair olan ve şahıslar aleyhinde yazılan kitap ve risalelerin basımdan önce birer nüshasının Maârif Nezâreti tarafından incelenerek, ruhsat verildikten sonra basılması gerektiği bildirilmiştir.¹⁰³ Din aleyhinde herhangi bir basım ile karşılaşılması durumunda da yine derhal harekete geçilerek gereği yapılmıştır.

¹⁰⁰ Ahmet Turan Aslan, *İmam Birgivî*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 7.

¹⁰¹ Basılan kitap türlerinin yıllara göre değişimini gösteren grafik için bkz. Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968, s. 63.

¹⁰² Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, s. 53.

¹⁰³ BOA, MF. MKT., 19 -115, H-14-07-1291

Örneğin, Dante' nin ünlü *İlahi Komedya* adlı eserinde din aleyhine mevzular bulunmuş ve kitabın basımı derhal yasaklanmıştır.¹⁰⁴ Söz konusu kitabın içeriğinin dinleri hedef alan bahislerden ibaret olduğunun anlaşılması üzerine basımı yasaklanırken aynı zamanda ithal edilmesi de yasaklanmıştır.¹⁰⁵

Sonuç olarak, dini eserlerin basımındaki artış ve bu alanın denetime muhtaç bir alan olarak ortaya çıkmasını takiben bu yönde adımlar atılmaya başlamıştır. II. Abdülhamid dönemindeki gelişmelere baktığımızda bu alana dair yeni kurumların ihdas edildiğini ve denetimin bu şekilde yürütüldüğünü görmekteyiz. Bundan sonraki başlıklarda II. Abdülhamid döneminde dini eserlerin basım ve denetimi ile görevli olmak üzere oluşturulan kurumlar ve yürütülen faaliyetlere odaklanılacaktır.

2.2. Dini Eser Basımını Denetleyen Kurumlar

2.2.1. Tedkîk-i Müellefât Heyeti

II. Abdülhamid döneminde, matbuat hayatının genel çerçevesi içerisinde dini kitapların basımını denetlemek için de çeşitli birimler oluşturulmuştur. Bu birimlerden ilki, kaynaklarda zaman zaman Bâb-ı Fetvâ ve Fetvahâne olarak da geçen Bâb-ı Meşihat¹⁰⁶ bünyesinde, Maârif Nezâretine gelen dini kitapların kontrolünü yapmak üzere oluşturulan Tedkîk-i Müellefât Heyeti'dir.

Matbuat denetimi esasen II. Abdülhamid ile başlamasa da onun döneminde güçlü bir kurumsal yapıya kavuşmuş ve oldukça organize bir şekilde işletilmiştir. Öyle ki bu dönemde dinî metin olsun ya da olmasın kitap neşretmek için, Maârif Nezâreti bünyesindeki Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nden izin almak zorunluluğu getirilmiştir.¹⁰⁷ Bununla birlikte, dini kitapların içeriklerinin kontrol edilmeye başlanması da, bu kontrollerin yapılması için bir heyet kurulmasına sebep olmuştur. Yazılmış olan kitapların incelenmesi amacıyla kurulan bu heyet bir reis ve üç müderristen meydana gelmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ BOA, İ.DH. 998/778, H.10-11-1303

¹⁰⁵ BOA, DH. MKT. 1360/88, H-17-11-1303

¹⁰⁶ Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Meşihât", *DİA*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, C. 4, s. 363.

¹⁰⁷ Filiz Dıġırođlu, "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:54, 2014, s. 4

¹⁰⁸ Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 69

Dini nitelikli eserlerin incelemesini yürütmek ve basımı hakkında görüş bildirmek için Meşihat Dairesi bünyesi altında kurulan Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin kuruluş tarihi ile ilgili olarak, hâkim olan görüş, heyetin 1889 yılında kurulmuş olduğudur.¹⁰⁹ Nitekim heyetin Meşihat Dairesindeki defter kayıtlarının 1889 yılına kadar gitmesi de bu görüşü desteklemektedir. Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin, kendisine gelen eserlerin kayıtlarını tuttuğu ve eserler hakkındaki kararlarının yer aldığı defterlerden bazıları günümüze ulaşabilmiştir. Söz konusu defter serisi bugün İstanbul Müftülüğü bünyesi altında bulunan Meşihat Arşivi'nde bulunmaktadır. Tez çalışmamızın sınırlarını oluşturan II. Abdülhamid dönemi için iki defter bulunmaktadır ki bunlar 1784 ve 1785 numaralarıyla kayıtlıdır.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan ilgili belge ve bilgilerden yararlanılmakla birlikte, Tedkîk-i Müellefât Heyeti hakkında aşağıdaki başlıkların genel çerçevesini söz konusu defterlerde bulunan kayıtlar oluşturmaktadır. Verilen bilgilerin daha anlamlı olması açısından, 1784 ve 1785 numarası ile kayıtlı defterlerin genel yapı ve karakterinden de bahsetmek gerekir. Öncelikle, 1784 numaralı defterin 1306 ve 1315 yılları, 1785 numaralı defterin ise 1315 ve 1325 yılları arasındaki kayıtları ihtiva ettiği söylenmelidir. Heyete ulaşan eserin inceleme kayıtlarının tutulduğu defterlerde, heyete ulaşan eser ve müellifi hakkında kısa bir izah yapıldıktan sonra, incelenen eser hakkındaki heyet kararını içeren bir kayıt yer almaktadır.

Başlangıçta yer alan kısa izah, başvuru yapanın kimliği ve eserin ismini ve “*berayı tedkik leffen gönderildiğine dair Maârif Nezâret-i Celilesinden bil-takdim havale buyurulan melfuf tezkire*” nin ve eserin okunduğu bilgisini içermektedir. Defterde bulunan tüm kayıtlarda genel olarak bu ifade yer almaktadır. Bu ifade sonrasında heyet, eser hakkında vardığı kararı çoğunlukla kısa bir biçimde olumlu ya da olumsuz olarak ifade etmiştir. Bazı kayıtlarda heyet verilen kararı ayrıntılı bir şekilde açıklama yoluna gitmiştir ki alt başlıklarda bu durum örneklendirilecektir.

¹⁰⁹ Bkz: Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 145, Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, s. 93.

2.2.1.1. Kuruluşu ve Görevleri

Dini muhtevalı eserlerin kontrolü için 1889 yılında Bab-ı Meşihat çatısı altında bir reis ve üç azadan müteşekkil olarak kurulan Tedkîk-i Müellefât Heyeti, Maârif Nezâreti bünyesinde bulunan Encümen-i Teftiş ve Muayene isimli diğer bir encümen ile işbirliği içinde çalışmakta ve Maârif Nezâreti kontrol ettiği dinle alakalı kitapları Bâb-ı Meşihata göndermekteydi. Bâb-ı Meşihat'taki Tedkîk-i Müellefât Heyeti de bu eserleri inceleyerek basılıp basılamayacağı hakkında görüş bildiriyordu.¹¹⁰

Ayşe Polat konu ile ilgili çalışmasında, Tedkîk-i Müellefât Heyetinin başlangıçta Maârif Nezâreti'ne bağlı olduğunu ve İslami kitapların Meşihat bünyesinden görevlendirilen kişiler tarafından incelendiğini ancak zamanla doğrudan Meşihata bağlandığını ifade etmiştir.¹¹¹

Heyetin teşkili ve vazifeleri hakkında Osmanlı Arşivinde bulunan bir talimatnamede oldukça ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. On altı madde şeklinde sıralanan talimatname, heyet azaları tarafından hazırlanarak, Şura-yı Devlet Riyasetine sunulmuştur.¹¹² Hem kurumun haiz olduğu vazifeleri hem de işleyişi hakkında oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

4 Muharrem 1308 / 20 Ağustos 1890 tarihli talimatnamenin ilk maddesinde belirtilen husus Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin "*Tab ve neşri için ruhsat talep olunan ulum-ı şer'iyyeye müteallik kütüb ve resailin tedkik-i mündericatı vazifesiyle mükellef olarak mukaddema teşkil buyurulmuş*" olduğudur. Diğer maddede heyetin, bir reis ve lüzum görülen miktarda aza ve bir başkâtipten ibaret olduğu ve lüzum görülen miktarda kâtibî bünyesinde bulundurabileceğinden bahsedilmektedir.

Maârif Nezâreti, birinci maddede belirtilen kitap ve risâleleri Meşihata gönderecek ve tasdik olduğu cevaben iletilmediği takdirde tab'ı hakkında mezuniyet veremeyecektir. Ayrıca müellif veya mütercim bizzat heyete müracaat edemeyecek, Meşihattan heyete

¹¹⁰ Aydın, Yurdakul ve Kurt, *Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, s. 150.

¹¹¹ Polat, *Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi*, s. 94.

¹¹² BOA. ŞD. 2552/16, H-04-01-1308

havale olunmak suretiyle heyet, eserin tetkikini gerçekleştirecektir. Heyetin tetkik etmesi gereken eserlerin, incelenmeden ya da tetkik aşamasındayken basımı gerçekleşirse, durum Maârif Nezâretine bildirilecektir.

Encümene iletilecek olan eserlerin muhafazası ve kayıt işlemlerinin nasıl yürütüleceği hakkında da bilgiler ihtiva eden talimatnamede, bir kayıt defteri tutulacağı ve heyete ulaşan kitapların burada müellif, kitap ismi ve geliş tarihi gibi bilgiler ile kaydedileceği bildirilmiştir. Ayrıca bir de karar defteri oluşturularak kitap hakkında verilen nihai karar buraya kaydedilmekle birlikte kitabı mütalaa edenler tarafından verilen olumlu ya da olumsuz karar imzalanacaktır.

Talimatname, heyete ulaşan kitabın ne gibi bir incelemeden geçtiği hakkında da bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre, kitap ilk olarak kayıt edilip heyet azalarından bir zat tarafından gözden geçirildikten sonra aza, kitabın içeriği hakkındaki fikirlerini heyete arz edecektir. İlk incelemeyi yapan aza, kitabın basıma uygun olduğunu bildirirse bir zatın daha görüşüne başvurulacak, eğer o da uygun görürse nihai karar için üçüncü bir zatın daha incelemesi sonucunda üç zat da ittifak ederse ve heyet tarafından da uygun görülürse kitap tasdik olunabilecektir.

Eğer incelemeyi yapan ilk zat kitabın basıma uygun olmadığını bildirir ve kitabın içeriğinde bulunduğu eksiklik ve hataları heyete ifade eder ve bunlar kabul görürse kitabın basımı reddedilecektir. Ancak, heyete sunulan eksiklik ve hataların ret kararı vermek için yeterli olmadığı görüşü hâkim olursa yukarıdaki madde gereğince, bir zatın daha incelemesine başvurulacaktır.

Kabul ya da reddolunan kitabın üstünde “*Bil-Tedkik tasdik olunmuştur*” veya “*Bil-Tedkik reddolunmuştur*” ifadesi ile durum belirtilerek, heyetin ismini taşıyan bir mühür ile mühürlenecektir.

Heyet kitap incelemesi yaparken, kitabın konusu hangi ilme ait ise o ilim ile ilgili kitap yazan saygın kimselere muhalif olması ya da içerikteki meselelerin eksik ifade edilmesi durumunda kitap reddedilecektir. Aynı zamanda kitabın tertip ve tanziminin bozuk ve düzensiz ya da derç edilen ayet ve hadislerin meallerinin yanlış olması gibi durumlar da ret sebeplerinden sayılacaktır.

Heyete ulaşan kitap, birçok eksikliğe sahipse ve bu eksiklikleri düzetmek çok güç olur ise kitabın ret sebebi mazbatasında açık bir şekilde anlatılmayacak ve bu şekilde reddolunan bir kitap tekrar incelemeye alınmayacaktır. Kitabın eksikliklerinin sınırlı sayıda olması durumunda mazbatasında ret sebebi açıkça belirtilecek ve müellif ya da mütercim eksiklikleri tashih eylediği takdirde, bir defa daha incelenmek üzere kitap mütalaa olunabilecektir.

Son olarak ise talimatnamenin hükümlerinin uygulanmasının Bâb-ı Meşihat'ın kontrol ve denetimi altında bulunduğu bildirilmiştir.

Talimatnamenin hükümlerinin tamamının uygulanıp uygulanmadığı hakkında kesin bilgilere ulaşamamak da heyet azaları tarafından hazırlanması ve heyetin işleyiş tarzını göstermesi açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Tedkîk-i Müellefât Heyeti dini neşriyatın basımında denetim aşamalarının en önemli ayağını oluşturmaktaydı. Deyim yerindeyse dini eserlerin basımı için bir danışma kurulu vazifesini yürüterek, denetimin en üst basamağında yer almıştır. Maârif Nezâreti'nde dini eser basımı için özel birim teşkil edilmeden önce Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti dini eser basımında ilk aşamayı teşkil etmekteydi. Ancak heyetin dini eserler bağlamında buradaki vazifesi, kendisine ulaşan eserin dini nitelik arz ettiğini tespit ettiği takdirde, Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne başvuruda bulunarak eseri oraya havale etmekten ibaret olmuştur. Eserin basımı hakkında karar verici mekanizma olarak Tedkîk-i Müellefât Heyeti, bu konumunu daima muhafaza etmiştir. Bu durum, Maârif Nezâreti'nde dini eserlerin tedkiki ile görevlendirilerek 1902 yılında teşkil edilen Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'nin kuruluşundan sonra dahi devam etmiştir. Tedkîk-i Müellefât Heyeti Maârif Nezâreti bünyesindeki zikredilen birimlerin üstünde, dini eser basımı noktasında en üst yetkili kılınmıştır.

Nitekim Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Heyeti'nin kuruluşunun akabinde, Tedkîk-i Müellefât Heyeti için *“Tedkîk-i Müellefât Heyeti Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti ile Teftiş ve Muayene Heyetinin bade-l tedkik tab'ına ruhsat ita edecek asar*

*hakkında tekrar tedkikât icrası zımında ba-irâde-i seniyye-i hazreti padişahi teşkil edilmiş*¹¹³ olduğu ifade edilerek yürüteceği vazife yinelenmiştir.

2.2.1.2. Personel Kadrosu ve Çalışma Biçimi

Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin bünyesinde bulundurduğu personel kadrosu hakkında Devlet Salnâmelerinde çeşitli kayıtlar mevcuttur. 1309/1891 senesinde ilk kez Salnâmelerde adı geçen heyetin personel kadrosunu kronolojik bir sıra ile Salnâme kayıtlarından takip etmek mümkündür. Ancak çalışmamızda heyetin özellikle kuruluş yıllarına ait personel bilgisi, örnek teşkil etmesi açısından kullanılmıştır.

Aşağıdaki tabloda, Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin kuruluşunu takiben yayınlanan 1309/1891 tarihli Salnâmeden elde edilen veriler kullanılmıştır. Heyet üyelerinin isimlerinin yanında, üyelerin görev yaptıkları pozisyon hakkında da kısa bir bilgi içeren kayıtlar, heyetin üyeleri hakkında fikir sahibi olmak açısından önem arz etmektedir.

Tabloda görüldüğü üzere heyetin üyeleri, heyette buldukları görevin yanı sıra başka kurumlarda da eş zamanlı olarak görevde bulunmuşlardır.¹¹⁴

Tablo 1: Tedkîk-i Müellefât Heyeti Personel Kadrosu(1309)

Bulunduğu Pozisyon	İsmi	Görevi
Meclis-i Tedkikat-ı Şer'îye azasından	Çerkes Şeyhizade Tevfik Efendi	Reis
Meclisi Mesalih-i Talebe azasından	Ahmed Nazif Efendi	Aza
Meclis-i Tedkikat-ı Şer'îye azasından	Yahya Raşid Efendi	Aza
Meclis-i Tedkikat-ı Şer'îye azasından	Halis Efendi	Aza
	Sırrı Efendi	Aza
	Ali Rıza Efendi	Aza
Mektubi Meşihat hulefatından	Hasan Hayri Efendi	Başkâtip

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1309

¹¹³ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye 1321, s. 33

¹¹⁴ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1309 s. 202

1321/1903 tarihli Maârif Salnâmesi'nde Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin haftada iki defa içtima ettiği kaydedilmiştir.¹¹⁵ Bu bilgi ışığında, heyet üyelerinin bu görevlerine ek olarak tabloda görüldüğü üzere başka kurumlarda da eş zamanlı görev yürütmeleri daha anlaşılır olacaktır.

Kuruluş yılı olan 1889/ 1306 yılında bir reis ve üç azadan müteşekkil olarak oluşturulan heyet, görüldüğü üzere yaklaşık iki sene gibi bir sürede aza sayısını beşe çıkartmıştır. Bununla birlikte bir de başkâtibi bünyesine kattığı gözlemlenmektedir. Nitekim Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin personel kadrosunu yıllara göre zamanla genişlettiği de Salnâme kayıtlarından takip edilebilmektedir. 1309/1891 yılındaki kayıtlarda yedi üyeden oluşan heyetin, görev tarihinin sonlarına tesadüf eden 1326/1908 tarihli Salnâmede on üyeye ulaştığı görülmektedir.¹¹⁶

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Tedkîk-i Müellefât Heyeti, Maârif Nezâreti tarafından kendisine havale edilen dini nitelikli eserleri inceleyerek hakkında görüş bildirmek vazifesini yürütmüştür. Bu noktada heyetin Maârif Nezâreti'ndeki muhatabı Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti olmuştur. İlk aşamada usulen incelenen dini eser başvuruları Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından, Tedkîk-i Müellefât Heyetine havale edilmiştir. Nitekim ilk aşamada bir incelemeyi yürüten Encümen-i Teftiş ve Muayene, eser dini bir nitelik arz ettiğinde, "*bade icabı icra olunmak üzere evvele mirde aidiyyeti cihetiyle*"¹¹⁷ ya da eserin "*taalluku cihetiyle li-ecl'e'l-tedkik bab-ı vala-yı fetvâpenahiye irsal buyurulması*"¹¹⁸ şeklinde karar bildirerek eseri Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne gönderirdi. Heyet ulaşan eser dikkatli ve ayrıntılı bir incelemeye tabi tutularak, hatadan salim olup olmadığı belirlenerek bunun sonucunda alınan karar Maârif Nezâretine iletilirdi. Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin eserleri incelerken ne gibi hususlara dikkat ettiği, nasıl bir inceleme yürüttüğü ve eserleri değerlendirirken hangi kıstaslara dikkat ettiği vs. konulara aşağıdaki başlıkta değinilecektir.

¹¹⁵ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye 1321, s.33

¹¹⁶ Personel kadrosunun yıllara göre dağılımı gösteren bir örnek tablo için bkz: Filiz Dıġıroġlu, II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu*, (ed: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay), Ankara, TBMM Basımevi, 2017, s. 637.

¹¹⁷ BOA. MF. MKT., 399/24, H-19-01-1316

¹¹⁸ BOA. MF. MKT., 340/58, H-15-05-1314

2.2.1.3. Eser İnceleme Süreci ve Kıstasları

Tedkîk-i Müellefât Heyeti, yukarıda da belirtildiği gibi Maârif Nezâreti ile iş birliği içerisinde faaliyet göstermekte ve oradan gönderilen dini eserleri inceleyerek basımının uygun olup olmadığı hakkında görüş bildirmekteydi. Bir eser telif etmek isteyen yazar ya da eserin basımını üstlenen matbaa sahibi, ilk olarak Maârif Nezâretine başvurmak zorundaydı. Maârif Nezâreti, heyetin görev alanı dâhilinde olan eserleri, başvuru sahibinin arzuhalıyla birlikte heyete iletirdi. Burada ayrıntılı bir şekilde incelenen eser hakkında olumlu ya da olumsuz olmak üzere bir karara varılarak, incelenen eser ve karar Maârif Nezâretine gönderilirdi. Alınan kararların başvuru sahibine iletilmesi görevi Maârif Nezâreti'ne aitti. Nitekim olumlu karar neticesinde Maârif Nezâreti tarafından esere ruhsat verilirdi. Tedkîk-i Müellefât Heyeti, bu anlamda bir danışma görevi yürütmüştür. Aşağıda örneklerini zikredileceği üzere, heyet kendisine havale edilen eserler üzerinde oldukça teferruatlı bir inceleme yürütmüştür. Heyetin yürüttüğü incelemenin boyutlarını, heyete ait defter kayıtlarından takip etmek ve gözlemek mümkündür.

Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti tarafından kendisine havale edilen eserleri inceleyen Tedkîk-i Müellefât Heyeti, incelediği eser hakkındaki görüşlerini genel olarak kısa bir biçimde izah etmiştir. Tedkîk-i Müellefât Heyeti, incelediği eser hakkında olumsuz bir kanıya vardırıysa genel olarak bu durumu eserin “*tab ve neşrinin caiz olmadığı*” şeklinde kısa bir izahla açıklardı. Ancak bazı durumlarda eserin “*tab ve neşrinin na-caiz olduğu*”¹¹⁹, “*tab ve neşrine tecviz olunamadığı*”¹²⁰ “*tab ve neşrinin gayri caiz olduğu*”¹²¹ “*tab ve neşrinin münasip olmadığı*”¹²² ya da eserin “*şayan-ı tab ve neşr olmadığı*”¹²³ gibi ifadeler ile de izah edilirdi.

İncelenen eser hakkındaki olumlu görüşler ise, eserin “*tab ve neşrinin münasip olduğu*,”¹²⁴ “*tab ve neşrinde bir beis olmadığı*”¹²⁵ ve “*tab ve neşrinin caiz olduğu*”¹²⁶

¹¹⁹ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 16, nu. 44

¹²⁰ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 16, nu. 50

¹²¹ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 95, nu. 49

¹²² Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 96, nu. 41

¹²³ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 96, nu. 66

¹²⁴ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 96, nu. 1

¹²⁵ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 9, nu. 36

¹²⁶ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 84, nu. 69

gibi genel ifadeler ile açıklanırdı. Bazı kayıtlarda incelenen eserin “*şayan-ı tab olduğu*”,¹²⁷ “*şayan-ı tab ve neşri asardan olduğu*”,¹²⁸ “*şayanı istifade-i asar-ı mutebereden bulunduğu*”¹²⁹ “*şayan-ı istifade-i asar-ı makbuleden*”¹³⁰ olduğu gibi ifadelere de rastlanmaktadır.

Kimi kayıtlarda, Tedkîk-i Müellefât Heyeti’nin eser için şartlı bir şekilde onay verdiği gözlemlenmektedir. Kimi zaman belli yerlerin eserden çıkarılması şart koşularken, kimi zaman, özellikle de tercüme eserler için, sahih bir nüshadan tashih edilmek şartı konulmuştur.¹³¹

Heyetin incelemesi için gelen ve tekrar basım için ruhsat talep edilen, aynı zamanda “*kütüb-ü mutebereden*” bulunduğu ifade edilen *Tıbyan ve Mevakıb Tefsirlerinin* tekrar basımında bir beis olmadığı ifade edilse de basım için şart koymaktan da geri durulmamıştır. Basım için koyulan şart ise, belirlenen sayfalara bir ibarenin yazılmasıdır. Yazılması istenen ibare ise, “*İsmet-i melaike ve enbiyaya muhalif olan iş bu kıssa bazı kütübe ahadis-i zaiife ve garibe suretinde rivayet olunmakta ise de israiliyyat kabilinden olub esası olmadığını muhakkakin beyan buyurmuşlardır.*”¹³² İfadesidir.

Tedkîk-i Müellefât Heyeti bir eseri incelerken ayrıntılı bir şekilde gözden geçirerek eserin hatadan salim olup olmadığını kontrol ederdi. Heyet, incelediği eser hakkındaki görüşünü genelde oldukça kısa bir biçimde, basımının uygun olup olmadığı şeklinde bildirir, ancak kimi kayıtlarda bu durumun değişkenlik gösterdiği de görülmektedir. Örnek olarak Muhammed Zahid Efendi’nin *Zübdet’ül Akaid* isimli risâlesi ile ilgili kayıtlara bakabiliriz. Harbiye-i Şahane süvari muallimlerinden kolağası Muhammed Zahid Efendi, risâlesinin incelenmesi için heyete başvuruda bulunmuş ancak, eserde birtakım hatalar olduğu gerekçesiyle onay alamamıştır. Bunun üzerine Muhammed Zahid Efendi, eserini “*bazı kütübü arabiden aynen tercüme ve bazı mevaddı ilave ile tertip eylediğinden*

¹²⁷ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 85, nu. 31

¹²⁸ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 22, nu. 8

¹²⁹ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 37, nu. 36

¹³⁰ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 11, nu. 34

¹³¹ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 39, nu. 46

¹³² Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1785, Genel No: 1785, s. 138, nu. 64

bahisle görülecek hataların işaret olunması”nı isteyerek tekrar inceleme talebinde bulunmuştur.

Bu noktada heyet, “*heyeti daiyanemizin vazifesi Muhammedî kitapları bil-tedkik şayanı tab ve neşr olup olmadığını beyan etmekten ibaret olup görülen hatayı beyan vazifesiyle mükellef değil ise de mumaileyhin vuku’ bulan istid’asına ve olunan havaleye mebni bir defa olmak üzere terviç-i istid’aları tensib*” edeceğini söyler. Böylelikle risâlenin çeşitli sayfalarında görülen hatalar işaretlenir. Bunlar arasında, risâlenin üçüncü sahifesinin imani taklidi, beşinci sahifede mezhebi erbaa hakkında beyanat, yetmiş dokuzuncu sahifede ayakkabıya mesh etmeyi caiz görme gibi örnekleri sıralayan heyet, bunlar gibi bir hayli hata içerdiğini söyleyerek risâlenin basımının bu haliyle münasip olamayacağını bildirmiştir.¹³³

Muhammed Zahid Efendi, heyete ilk başvuruda bulunduğu tarihten yaklaşık iki yıl sonra, daha önce itiraz edilerek işaretlenen yerleri çıkartmak suretiyle eserinin tekrar incelenmesi için heyete başvurmuştur. Ancak Zahid Efendi her ne kadar işaretlenen yerleri çıkardığını beyan etse de risâlenin son hali heyeti memnun etmek için yeterli olmamış, heyet tarafından eserin yine bir hayli hata içerdiği tespit edilmiş ve basımı caiz görülmemiştir.¹³⁴ Eserinin basımında oldukça ısrarlı olan Muhammed Zahid Efendi, gerekli gördüğü yerleri tashih ederek bir yıl sonra tekrar inceleme talebinde bulunmuştur. Ancak, Tedkîk-i Müellefât Heyeti, Muhammed Zahid Efendi’nin eserini layıkıyla tashih ve ıslah etmediğini ve yine birçok hata ihtiva ettiğini öne sürerek, basımı caiz görmemiştir.¹³⁵

Burada zikredilen durumun istisnai bir durum olduğunu ve incelenen tüm eserler için söz konusu olmadığını söylemek gerekir. Nitekim basım için ruhsat talep ettiği eserinin bir hayli hatası olduğu ifade edilerek reddedilen eser sahibi, hataların neden ibaret olduğunun beyan edilmesini talep etmiştir. Tedkîk-i Müellefât Heyeti ise, önceki durumun aksine,

¹³³ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s.20, nu. 49

¹³⁴ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 63, nu.7

¹³⁵ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 91, nu. 14

eserin ihtiva ettiği hataları fazlalığından olsa gerek, beyan etmenin oldukça güç olduğunu ifade ederek, eser sahibinin isteğinin yerine getirilemeyeceğini söylemiştir.¹³⁶

Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin karar defterlerinden derlenen örneklerde görüldüğü üzere, eser inceleme sürecinde heyetin oldukça titiz davrandığı görülmektedir. Eserlerin ayrıntılı bir şekilde incelendiği, karar alma sürecinde belli kıstasların belirleyici olduğu söylenebilir. Söz konusu defterlerden, bu kıstasları belirlemek oldukça zor olsa da ayrıntılı bir şekilde açıklanan örnekler üzerinden gidilerek belirlenebilen kıstaslar sunulmuştur.

Başka bir dilden çevrilen tercüme eserlerin incelemesini yaparken heyetin ilk dikkat ettiği nokta eserin aslına mutabık olmasıdır. Tedkîk-i Müellefât Heyeti, tercüme olarak telif edilen bir eserin incelemesinde, eserin aslına uygunluğunu bir kıstas olarak belirlemiştir. Bu durum birçok kayıta gözlemlenebilir. Ankara bidayet mahkemesi reisi Hakkı Bey tarafından telif edilen *Tenakuz-ı Fıkhî* isimli kitap, incelenmesi için heyete ulaştığında kitabın tercüme olduğundan dolayı aslıyla birlikte gönderilmesi halinde incelemeye alınacağı bildirilmiştir.¹³⁷ Heyetin talebine uygun olarak Hakkı Bey, telif ettiği kitabın aslını da heyete ulaştırarak tekrar incelenmesini istemiştir. Heyet, tercüme olan bu kitabın aslı ile uygunluğunu kontrol ederek, aslına mutabık olduğuna karar vermiş ve olumlu görüş bildirmiştir.¹³⁸

Londra'da ihtida etmiş olan Abdullah Efendi tarafından telif edilen *İtikad-ı el-İslamiye* isimli eser, Mazhar Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilerek heyete havale edilince, eserin aslı olan İngilizcesinin bulunmadığını, aynı zamanda ifadelerinden de eserin layıkıyla tercüme edilmediğini ifade etmiştir.¹³⁹

Yine tercüme edilerek basımı için onay istenen eserin, sahit bir nüshadan tercüme edilmiş olmasına da dikkat edilirdi. Birçok nüshası bulunan eserlerin sahit bir nüshadan tercüme edilmiş olmasına özen gösterilirdi. *Hadis-i Erbain Şerhi* isimli kitap heyete ulaştığında,

¹³⁶ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 102, nu. 68

¹³⁷ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 31, nu. 28

¹³⁸ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 67, nu. 37

¹³⁹ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1785, Genel No: 1784, s. 83, nu. 66

heyet kitabın içerisinde hayli hata bulunduğunu ve sahih bir nüshadan tashih edildikten sonra tekrar gönderilmesini istemiştir.¹⁴⁰

Heyet, eserlerin içeriklerindeki ayet ve hadis-i şerifler konusunda çok titiz davranmıştır. Eserde bulunan bir ayet ya da hadisin yazımında ya da mealindeki ifadece görülen yanlışlar eserin basımının caiz görülmemesi için yeterli bir nedendi. Sahaf İbrahim Efendi'nin telif eylediği, *El-Risâlet'ül-ulya* isimli eser heyete ulaştığında, eserin beşinci sayfasında bulunan ayetin meali külliyyen yanlış tercüme edildiğinden dolayı basımı caiz görülmemiştir.¹⁴¹ Hadislerin neşirlerinde de aynı hassasiyetini sürdüren heyet, eserlerin ihtiva ettiği hadis-i şeriflerin yazımına itina edilmek şartıyla basımın münasip olacağını bildirmiştir.¹⁴² Örneğin, *Hilafet-i Muazzama-i İslamiye* isimli risâleyi incelediğinde, Risâlede bulunan hadis-i şerifler ile tercümelerinde bazı noksan bulunduğundan bahisle, buralarının güzelce tashih ve ıslah edildikten sonra tekrar gönderilmesini talep etmiştir.

143

Eserlerde bulunan hadislerin sıhhatine de dikkat eden heyet, bir eserde mevzu hadislerin¹⁴⁴ bulunması durumunda basımı uygun görmemiş ve eserin toplattırılması yönündeki taleplerini de Maârif Nezâretine iletmiştir. Genel olarak ehlisünnet akaidine muhalif olarak, Şia mezhebini esas alan eserlerde görülen bu gibi hadislere kesinlikle müsamaha gösterilmemiş ve bu gibi hadisleri bulduran eserler direkt olarak reddedilmiştir.

Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin Şia mezhebine ait veyahut herhangi bir ibaresinde ona ait izler taşıyan eserlere kesinlikle onay vermediği de net bir şekilde gözlemlenmektedir. Heyet bu gibi eserlerde bulduğu hataları genellikle ayrıntılı bir şekilde açıklama yoluna

¹⁴⁰ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 98, nu. 57

¹⁴¹ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 84, nu. 28

¹⁴² Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 34, nu. 22

¹⁴³ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1785, s. 9, nu. 1

¹⁴⁴ Sözlükte “bir şeyi yere bırakmak, koymak, yukarıdan aşağı atmak” anlamındaki vaz‘ masdarı “vaz‘u şey’ alâ şey” şeklinde kullanıldığında “arada hiçbir açıklık bırakmadan bir şeyi diğerine bitiştirip yapıştırmak” mânasına gelmektedir. Muhtemelen kelimenin bu anlamından hareketle “el-hadîsü'l-mevzû” tamlaması, “Hz. Peygamber’e ait olmayan sözlerin onun ağzından uydurulması” mânasında mecazi olarak kullanılmıştır. (M. Yaşar Kandemir, "Mevzû", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C. 29, s. 493.

girmiştir. Açıklamayla birlikte bu gibi eserlerin basımına kesinlikle izin verilmemesi ve basılmış olanların tedavülden toplattırılması yönünde de girişimlerde bulunmuştur.

Heyete incelemek üzere gönderilen *Yenabi'ül Mevedde* isimli kitap bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Tedkîk-i Müellefât Heyeti tarafından incelenen söz konusu “*kitabın mündericatında serapa akaidi ehlişünnete münafi ve muhalif olarak mezhebi şiiyyeye terviç edilmiş ve derununda pek çok ahadis-i mevzua ve akvali batıla münderiç bulunmuş*” tur. Heyet bu noktadan sonra bulduğu hataları ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır. Sözü edilen açıklamalara bakarak, Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin eserlerin içeriklerindeki incelemelerinin boyutlarını da görebiliriz.

Eserin çeşitli sayfalarında bulunan hataları tek tek sıralayan heyet, özellikle de kitapta bulunan ayetlerin Şii mezhebine göre tefsir edildiğinin altını çizer. Örneğin, “*Allah'ın ipine sımşıkı yapışın*” ayeti celilesi, “*akvali müfessirine muhalif olarak mezhebi şiiyye üzere hamse-i ali aba ile tefsir*” edilmiştir. Yine “*yüz yirmi iki ve yirmi üçüncü sahifelerde imamet ve hilafetin hazreti Ali radiyallahüanhüma evladı kiramına tahsis*” hususu da heyet tarafından işaret edilen yerlerden biridir. Heyet ayrıntılı açıklamalarını sıraladıktan sonra, açık bir şekilde Akaid-i İslamiye'ye mugayir olan bu kitabın “*memalik-i islamiyeye veya hususu darü'l-hilafeti saltanatı seniyyede tedavül-ü intişarı diyaneten ve siyaseten muhazırı adediyyeye mucib olacağı cihetle*” basım ve neşrinin kesinlikle caiz görülemeyeceğini bildirir. Ayrıca kitabın her nerede bulunursa bulunsun derhal toplattırılarak Bâb-ı Fetvâ'ya gönderilmesi gerekliliğini de Maârif Nezâretine bildirir.¹⁴⁵

Yine başka bir kitabın incelemesinde, “*kitabın akaid-i ehlişünnete muhalif olarak mezheb-i imamiyyeye terviç için tertib edilmiş ve derununda bir hayli ahadis-i mevzua münderiç bulunmuş olup bu gibi akaidi islamiyeye muğayir ve intişar-ı muzır olan mezkûr kitabın memalik-i şahanede tedavülü muhazır-ı adiyeye mucib olacağı cihetle tecviz olunamayacağından mezkûr kitap taharri olunarak nerede bulunur ise hemen toplatılarak babı fetvaya gönderilmesi husususunun zaptiye Nezâretiyyesine emrû iş'ar*

¹⁴⁵ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 8, nu. 28

ve mezkûr kitaba münasip bir hamele-i hıfz buyurulması tezekkür kılındı.” kaydı yer almaktadır.¹⁴⁶

Bir diğer eserde Vehhabi mezhebi hakkında telif edilmiş kitaplardan olduğunu ifade ederek, bu gibi muzır kitapların intişarına meydan verilmemesi istenmiştir.¹⁴⁷

Bu bağlamda İran tebaasından ve Sünni ulemadan olduğu ifade edilen, Şemseddin Efendi'nin *Zu'ul-Ebsar* ismi ile tertip ettiği eser heyet tarafından incelendiğinde, eserde ibarece birtakım hatalar bulunduğu ifade edilse de mündericatının hatadan ari olduğuna karar verilmiştir.¹⁴⁸ Hatta Maârif Nezâretine iletilen kararda tertip ettiği eser sebebiyle ve Şemseddin Efendinin ehl-i sünnet ulemasından olmasına nazaran, münasip rütbeden bir nişanın ihsan buyurulması hakkında görüş bildirilmiştir.¹⁴⁹

Tedkik için heyete gönderilen kitapların kimi zaman yazımdan dolayı okunamadığı olmuştur. Heyet böyle durumlarda kesin bir tavırdan kaçınarak, okunaklı bir şekilde gönderildiği takdirde sonucun belirleneceğini bildirmiştir. Bu konuyla alakalı bir belgede; Süleymaniye Darul-hadis medresesinden bir talebenin kitabı tedkik maksadıyla heyete ulaştığında “*kitabın bazı mahallerinin kıraat olunamadığı cihetle şu haliyle tab'ı münasip olmadığı*” söylenerek “*layıkıyla okunacak surette tashih ederek takdim eylediği halde bade'l tedkik icabı icra olunacağı*” bildirilmiştir.¹⁵⁰ Nitekim aynı talebenin, yaklaşık bir ay sonra tashih edilmiş olan kitabı heyete ulaştığında “*Mezkûr kitabın kıraat olunamayan mahallerini mumaileyhin tashih eylediği anlaşıldığından şu haliyle tab ve neşri şer'an caiz olduğu*” kararlaştırılmıştır.¹⁵¹

Tedkik-i Müellefât Heyeti incelediği kimi eserler için kararsız kaldığı durumlarda fetvahâneye başvurmuş ve onun görüşünü talep etmiştir. Bazı kayıtlarda bu duruma tesadüf etmek mümkündür. Heyet incelediği eser hakkında bir üst görüşe başvurmak istediğinde bu yolu tercih ederek eseri fetvahâneye havale etme yolunu tercih etmiştir. Nitekim *Ruh'ul Fıkıh* ismini taşıyan bir kitap heyete ulaştığında, söz konusu kitabın fıkha

¹⁴⁶ Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 17

¹⁴⁷ Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s.19, nu. 57

¹⁴⁸ Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s.50, nu. 68

¹⁴⁹ BOA, Y..A..HUS., 244/28, H-09-07-1308

¹⁵⁰ Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 85, nu. 33

¹⁵¹ Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 86, nu. 46

ilişkin olduğu için usulen fetvahâneye havale olunması kararlaştırılmıştır.¹⁵² Yine incelenen iki kitap için de “*kitapların kütüb-i şafiyyeden olmasına mebni li-ecl’l tedkik canib-i celil fetvahâneye havale*” edildiği ifade edilmiştir.¹⁵³

Tedkîk-i Müellefât Heyeti’nde eseri incelenen kişiler, devletin her kademesinde görev yapan bürokratlar, memurlar, müderrisler ve medrese talebeleri yahut herhangi bir meslek grubundan olabilirdi. Bu anlamda kayıtları incelediğimizde heyete başvuran kişiler arasında hiçbir surette bir ayırım yapılmasının söz konusu olmadığını görmekteyiz. En üst kademedен alt kademelere kadar eseri için ruhsat talep eden kişiler mutlaka heyetten onay almak mecburiyetindeydi. Nitekim heyetin üyelerinin dahi bu mecburiyetin dışında tutulmaması, heyetin herkese eşit mesafede olduğunu ve ayırımın söz konusu olmadığını kanıtlayan bir durumdur.

Söz edilen durumun en dikkat çekici örneği, Tedkîk-i Müellefât Heyeti’nin reisi olarak görev yapan Çerkesşeyhizade Mehmed Tevfik Efendi’nin heyete yaptığı başvurdur. Tevfik Efendi, reis sıfatıyla heyetin başkanlığını yürütüyor olsa da dini bir eser tab’ etmek istediğinde aynı süreçten geçmek zorundaydı. Daha da ilgi çekici olan durum ise Tevfik Efendi’nin eseri için heyetten onay alamamasıdır. Tevfik Efendi’nin tab’ etmek için ruhsat talep ettiği *Tevbe Risâlesi*’ni inceleyen heyet, eserdeki bazı ifadeleri sorunlu bularak basıma onay vermemiştir.¹⁵⁴ Eserinin basımına onay alamayan Çerkesşeyhizade Tevfik Efendi ise, isim değişikliği yaparak *Hamidiye* adıyla Mısır’da eserini bastırmaktan çekinmemiştir.¹⁵⁵ Örnekte de görüldüğü gibi hiçbir dini eser, heyetin izni olmadan basılamazdı. Bu noktada hiçbir iltimas gösterilmemiş, belli kaideler ve kıstaslar üzerinden denetleme süreci yürütülmüştür.

Heyetin denetiminden geçen kimi eserlerde, eserin kapak sayfasında heyetin tetkik ve tasdikinden geçtiği de belirtilmektedir. *Kurban Risâlesi* isimli eserin yazarı Evliya Efendi, 1323 yılında baskısı yapılan eserinin kapak sayfasında, basımın Tedkîk-i Müellefât Heyeti’nin tetkik ve tasdiki ile yapıldığını ayrıca beyan etmiştir.¹⁵⁶ Basılan her

¹⁵² Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1785, Genel No: 1784, s. 102, nu. 60

¹⁵³ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1785, Genel No: 1785, s. 11, nu. 85

¹⁵⁴ Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer’iyye Defterleri 1785, Genel No: 1785, s. 87, nu. 37

¹⁵⁵ BOA, Y.PRK.MŞ., 5/19, H-27-03-1311

¹⁵⁶ Evliya Efendi, *Kurban Risâlesi*, 2.Baskı, İstanbul, 1325, kapak sayfası.

eserde bu beyanın yer almaması, kimi örneklerde ortaya çıkan bu durumun yasal bir zorunluluk olmadığını göstermektedir. Eser telif edenlerin bu yola başvurmalarındaki nedenin, okuyucu açısından eserin sıhhatini temin etme düşüncesi olduğu söylenebilir.

2.2.2. Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti

2.2.2.1. Kuruluşu ve Görevleri

Dini eserleri denetlemekle görevli Tedkîk-i Müellefât Heyeti Bâb-ı Fetvâ bünyesinde vazifesine devam ederken, 12 Aralık 1902/ 11 Ramazan 1320 tarihinde Maârif Nezâreti bünyesinde Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti adı ile bir heyet daha teşkil olundu.¹⁵⁷ Heyetin vazifesi 1321 Salnâmesinde “ *Ba-istida tab ve neşrine ruhsat taleb olunarak usulen havale olunan kütüb-ü diniye ve şer’iyyeyi derece-i ulada mütalaa ve tedkik etmektir.* ”¹⁵⁸ şeklinde ifade edilmektedir.

Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti de diğer kurumlar gibi araştırmalarda, II. Abdülhamid dönemiyle özdeşleştirilen sansür havası içerisinde değerlendirilirken heyetin kuruluş tarihi ve genel çerçevesi gibi bilgiler oldukça sınırlı bir biçimde incelenmiştir. Heyetin kuruluşunun arkasındaki sebepler, kuruluşu, görev ve sorumlukları ve personel kadrosu gibi verilere Devlet Salnâmelerinde ve arşiv belgelerinde rastlamak mümkündür. Bu bilgilerden hareketle Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti’nin kurumsal tarihi hakkında daha aydınlatıcı ve açıklayıcı değerlendirmeler yapılabilir.

Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti’nin kuruluşu aynı zamanda Maârif Nezâretindeki yeni bir teşkilatlanmanın neticesinde gerçekleşmiştir. 1321/1903 Salnâmesindeki kayıtlara bakıldığında, yeni bir teşkilat yapısının oluşturulduğu ve söz konusu heyetin yeni teşkilatlanma ile birlikte oluşturulduğu gözlenmektedir. Salnâmede Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti’nin biri Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti diğeri ise Teftiş ve Muayene Heyeti olarak iki kısma ayrıldığı kaydedilmektedir.¹⁵⁹ İlk kısım Teftiş ve Muayene Heyeti olarak ikinci kısım ise Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti olarak adlandırıldı. İkinci heyet, adından da anlaşılacağı üzere dini ve fıkhi konulardaki kitap ve risâlelerin basımıyla ilgilenirken, ilk heyet ise bunların dışında kalan

¹⁵⁷ BOA, İ.MF., 8/43, (1320N-1)(H-11-09-1320)

¹⁵⁸ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye 1321, s. 33

¹⁵⁹ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye 1321, s.26

kitap ve risâleler ile ilgilenecekti. Tedkîk-i Müellefât Heyeti ise iki heyetin de üstünde görev alarak heyetler tarafından ilk aşamada incelenen eserleri tekrar inceleyerek karara bağlayacaktı.

Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin vazifesinde bir değişiklik olmamakla birlikte, bu yeni heyetin kuruluşuyla, dini eser basımı açısından üç aşamalı bir denetim mekanizması oluşturulduğu söylenebilir. Dini kitap birimi denetimi ile alakalı bir birim mevcut iken yeni bir birimin daha kurulmasının nedeni, üzerinde durulması gereken noktalardan biridir. Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'nin kuruluşuna dair arşiv belgeleri kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre, bazı dini ve fıkhi kitaplar birtakım memurun cehaletinin sonucu olarak toplatılmış ve bu hadise padişah nezdinde teessüfle karşılanmıştır. Bu gibi kitapların yasak edilmesi bir tarafa basımının ve dağıtımının çoğaltılması gereği bildirilirken, yasak edileceklerin Avrupa ve sair yerlerden gelen ve muzır olarak addedilen kitap ve risâleler olduğunun da altı çizilmiştir. Padişah nezdinde teessüfle karşılanan hadisenin önüne geçmek için birtakım tedbirler almak lazım gelmiş ve bu tedbirlerden biri olarak Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'nin oluşturulmasına karar verilmiştir. Yeni heyetle birlikte Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti de iki kısma ayrılmış oluyordu. İlki dini kitapların basımından sorumlu tutulurken Teftiş ve Muayene Heyeti adlı ikinci heyet ise bunun dışında kalan kitap ve risâlelerin basımından sorumlu tutulmuştu. İki heyetin üstünde ise özellikle dini kitap ve risâleler için karar mercii noktasında Tedkîk-i Müellefât Heyeti olacaktı.

Önceki başlıklarda incelendiği gibi Tedkîk-i Müellefât Heyeti yine Meşihat bünyesinde görev yapacak, dini nitelikli bir kitap, Maârif Nezâretinde Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti tarafından ilk incelemesi yapıldıktan sonra detaylı inceleme ve onay için oraya gönderilecekti.¹⁶⁰

Kütüb-ü Diniye ve Şeriye Tedkik Heyeti'nin kuruluşunun bir diğer nedeninin de basım ve neşri gün geçtikçe artan dini neşriyatın denetimini kolaylaştırmak olduğu söylenebilir. Bu yorumun esası arşiv belgelerinden sınırlı şekilde takip edilebilen heyetin eser inceleme kayıtlarına dayanmaktadır. Şöyle ki, heyetin kuruluşunun öncesinde, basımı için ruhsat talep edilen dini eserler ilk olarak Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nin önüne

¹⁶⁰ BOA, Y..EE., 5/118, H-19-08-1320

gelmekte ve heyet tarafından içerikte bir inceleme yapılmadan Bâb-1 Fetvâ 'ya havale edilmekteydi. Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'nin kuruluşundan sonra oluşan duruma bakacak olursak, Teftiş ve Muayene Heyeti'nin ilk olarak kendisine ulaşan dini nitelikli eserleri artık Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Heyeti'ne havale ettiğini ve içerikte ilk incelemenin burada yapıldığını görürüz. İncelediği eserleri usulen Bâb-1 Fetvâdaki Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne havale etse de heyet incelediği eserlerde mahzurlu bulunduğu sayfaları işaretleyerek incelemeyi yürütmüştür. Dini eserlerin basımında Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin iş yükünü hafifleterek, incelemeyi kolaylaştıran işte bu durumdur.

Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Heyeti, incelediği eserlerde mahzurlu sayfaları işaretleyerek ve işaretlenen yerler dışındaki kısımların basımında sorun görmediğini ifade ederek eseri Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne havale ederdi. Eserin tümüne kıyasla işaretlenen sayfaların tekrar incelemeye tabi tutulacak olması Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin iş yükünün hafiflemesi bakımından önemli bir noktadır.

Ancak başka bir bakış açısıyla Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Heyeti'nin kuruluşuyla birlikte dini neşriyatın basımı açısından denetimin ağırlaştığını söylemek mümkündür. Nitekim artık üç aşamalı bir denetim söz konusudur.

2.2.2.2. Personel Kadrosu ve Çalışma Biçimi

1902 tarihinde teşkil edilen heyet için Encümen-i Teftiş ve Muayene azalarından ve diğer görevlilerinden bir kısmı istihdam edilmiştir. Heyette istihdam edilecek aza seçimlerine bakıldığında “*ileride derece-i kabiliyetlerine göre işlerde kullanılıncaya kadar maaşlarını almak üzere tefrik edenler*” başlığı altında iki sınıfın bulunduğu görülmektedir. Burada, “*âdem-i devam ve kifayet erbabından*” olan ve “*bu gibi hudematta istihdamı caiz değildir*” diye bir sınıflandırma yapılmıştır. İkinci sınıfta, Encümen-i Teftiş ve Muayene azalarından Tahir Efendi ve Mehdi Efendi'nin “*Teba-yı İranden*” oldukları not düşülmüştür.¹⁶¹ Bu durum, yeni heyette istihdam edilmesi caiz olmayan diğer kişilerin de buna benzer bir durumda olduklarını düşündürmektedir. Bu sınıflandırmalar neticesinde bir reis ve beş azadan müteşekkil olarak Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti oluşturulmuştur.

¹⁶¹ BOA, İ..MF., 8/43, (1320N-1), H-11-09-1320

Heyetin personel kadrosu hakkındaki ilk bilgilere kuruluşunu takiben yayınlanan 1321/1903 tarihli Maârif Salnâmesinde rastlanmaktadır. Salnâmede yer alan personel bilgileri tabloda gösterilmiştir. ¹⁶²

Tablo 2: Kütüb-i Diniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti Personel Kadrosu (1321)

İsmi	Görevi
Süleyman Sırrı Efendi	Reis
Abdülkadir Nuri Efendi	Aza
Ahmed Kamil Efendi	Aza
Ahmed Tefvik Efendi	Aza
Mehmed Esad Efendi	Aza
Ali Bey	Kâtib
Mehmed İhsan Efendi	Kâtib

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye, 1321

Kütüb-i Diniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti’nde görev yapan personel, Tedkîk-i Müellefât Heyeti’nde olduğu gibi, heyette buldukları göreve ek olarak başka birimlerde de görev yapmıştır. Örnek vermek gerekirse, heyetin reisi Süleyman Sırrı Efendi aynı zamanda, Meclis-i Maârif azalığına tayin edilmiş ve görevini sürdürmüştür.¹⁶³ Yine heyetin azalarından Abdülkadir Nuri Efendi bu göreve ek olarak, “Darü’l-Fünun-ı Şahane Edebiyat-ı Arabiye ve Farsiye muallimliği” ni yürütmüştür. ¹⁶⁴

Maârif Nezâreti bünyesinde dini kitapların içeriğinin denetlenmesi ile ilgili özel bir birim oluşturulmadan önce, Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti bu görevi yürütmüştür. Maârif Nezâretine ruhsat talebiyle birlikte ulaşan eserler, burada Encümen-i Teftiş ve Muayenece ilk incelemesi yapılarak, dini bir nitelik arz eden eserler için Bâb-ı Fetvâ’ya müracaat edilmekteydi. ¹⁶⁵ Encümen, kendisine ulaşan eserlerin “*asar-ı diniyeden olduğu*

¹⁶² Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye, 1321, s.34

¹⁶³ BOA.BEO.,2024/151779, H-20-12-1320

¹⁶⁴ BOA.MF.MKT., 798/48, H-11-06-1322

¹⁶⁵ BOA.MF.MKT., 427/39, H-28-07-1316 (Bu belgede ruhsat talep edilen eserler Cevahirü’l-İslam, Elli Dört Farz ve Tarikat-ı Muhammediye Tercümesi isimli eserlerdir.)

lede'l-muayene anlaşılması olmakla aidiyyeti cihetiyle bab-ı valayı fetvâpenahiye irsal buyurulması” na karar verirdi.¹⁶⁶ Belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla daha sonraki yıllarda oluşturulan Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti’nin aksine Encümen-i Teftiş ve Muayene, dini eserlerin içeriklerinde ayrıntılı bir incelemeye girişmemiştir. Kendisine ulaşan eseri gözden geçiren Encümen, eserin dini bir nitelik arz ettiğine kanaat getirir ise eseri Tedkîk-i Müellefât Heyetine havale ederken, içerikte daha fazla bir inceleme yapmamıştır.

Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti’nin çalışma biçimine geçmeden önce, heyetin faaliyetleri ve eser inceleme süreciyle ilgili bakılabilecek kaynakların oldukça sınırlı olduğu söylenmelidir. Tedkîk-i Müellefât Heyetinde olduğu gibi bir karar defteri bulunmadığı için, heyetin eser inceleme sürecini ancak, Osmanlı Arşivi’ndeki eser başvuruları ve sonuçları ile alakalı kayıtlardan öğrenebiliriz. Sözü edilen belgeler, kendisine gönderilen dini eserler hakkında heyetin varmış olduğu kararları içeren kısa kayıtlar ihtiva etmektedir. Bu kayıtları inceleyerek, Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti’nin çalışma tarzı ve eser inceleme süreci hakkında genel bilgiler edinebiliriz. Söz konusu belgelerde yer alan kayıtlar ışığında heyetin faaliyetlerini incelerken, kayıtlarda yer alan örnekler üzerinden ilerlemek faydalı olacaktır.

Dini eserlerin basım aşamalarına bakacak olursak Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Heyetinin bu aşamalarda önemli bir rol üstlendiğini görürüz. Maârif Nezâreti bünyesinde oluşturulan ve faaliyetlerine burada devam eden heyet, dini eser basımında Maârif Nezâreti’nde yürütülen denetimin bir ayağını oluşturmaktaydı. Dini eser basımı için ruhsat talep edenlerin, dilekçeleri ilk olarak Maârif Nezâretine ulaşmaktaydı. Burada ilk aşamayı yeni ismiyle Teftiş ve Muayene Heyeti yürütmekteydi. Heyet ilk olarak yüzeysel bir inceleme ile dini nitelik arz eden eserleri Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti’ne tevdi ederdi. Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkik Heyeti ise bu aşamada, Teftiş ve Muayene Heyeti tarafından kendisine tevdi edilen dini eserlerin içeriklerinde ayrıntılı bir inceleme yürüterek, genel bir ifade ile mahzurdan salim olup olmadıklarını kontrol etmiştir.

¹⁶⁶ BOA.MF.MKT., 404/30, H-17-02-1316

Örnekler ile ilerleyecek olursak, ilk olarak *Hadis-i Erbain Şerh-i Saadettin* ismini taşıyan ve ruhsat talebiyle heyete ulaşan eserin mütalaa olunduğu kayıtlara bakabiliriz. İlk olarak telif ettiği eseri tab' ve neşretmek isteyen Sahaf Muhammed Efendi'nin başvurusu ile başlayan süreç, Teftiş ve Muayene Heyeti'nin ilk incelemesi ve eseri Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'ne havale etmesiyle devam ediyor. Kütüb-ü Diniye ve Şeriye Tedkik Heyetince incelemeye alınan eserin, doksan ikinci sayfası nazar-ı tetkikten geçirildikten sonra tab'ında mahzur olmadığı ifade edilerek, Bâb-1 Fetvâya irsal olunmak üzere Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne havale ediliyor. Böylelikle Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye tarafından alınan kararın yazılı olduğu bir tezkire ile birlikte, eser Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne ulaşıyor. Dini eser basımının son aşamasını oluşturan Tedkîk-i Müellefât Heyeti tarafından incelenen eser "*kütüb-ü kadime-i mutebereden olduğundan tab ve neşri münasib idüğü ifade olunarak*" iade edilirken basım öncesi denetim süreci de nihayete erdirilmiş oluyordu.¹⁶⁷

Bir başka belgede, *Ruh'ül-Mecelle* isimli eser Teftiş ve Muayene Heyeti'ne ulaştığında aidiyeti hasebiyle eserin Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'ne tevdi kılındığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye azasından Hacı Tevfik Efendiye tevdi kılındığı da not düşülmüştür. Bu noktadan baktığımızda heyetin bir azasının eseri inceleyerek varmış olduğu kanıyı heyete ifade ettiğini ve bunun üzerine heyetin kararının açıklandığını söyleyebiliriz. Nitekim kendisine tevdi edilen eseri inceleyen Hacı Tevfik Efendi "*Müsted'inin tab'ına ruhsat istediği Ruh'ül-Mecelleyi serapa okudum. Mündericatı mahzurdan salim olduğu ma'ruzdur.*" ifadeleriyle görüşünü sunmuştur. Bu görüş üzerine heyetin diğer azalarının da imzasıyla eser Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne havale edilmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'nin incelemesinden geçen eserler Bâb-1 Fetvâya havale edilirken, varılan kararın yer aldığı bir tezkire gönderilirdi. Gönderilen tezkirede eser ve müellifi hakkında genel bir bilgi yer alırken, Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'nin eser hakkında varmış olduğu karar Tedkik-i Müellefât Heyetine iletilirdi. Bu karar üzerine Tedkik-i Müellefât Heyeti'nin incelemesinden geçen eser hakkında nihai karara varılırdı. Örnek vermek

¹⁶⁷ BOA, MF.MKT., 1015/11, H-29-07-1325

gerekirse bahsi geçen *Ruh'ül-Mecelle* isimli eser için gönderilen tezkirede, Kütüb-i Dîniyye Heyeti, eserin basımında beis olmadığını ifade etse de eseri inceleyen Tedkîk-i Müellefât Heyeti, ıslah edilmeye muhtaç olduğu için basımın gayri caiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸ Bu durum da Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin karar alma sürecinde oynadığı etkin rolü göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Bir diğer örnekte, daha önce basılmış olan ve mev'iza'dan (vaazlardan) ibaret olan, *Rehber-i Necat* isimli eser tekrar basımına ruhsat talebiyle heyetin önüne geldiğinde, üç ciltten mürekkebe olan eseri inceleyen heyet, bazı sayfalarda çizgilerle işaret edilen kısımların gözden geçirilmesi amacıyla eseri Bâb-ı Fetvâyâ havale eder. Burada Tedkîk-i Müellefât Heyeti tarafından incelenen eserin basımı ise işaretlenen yerlerin çokluğundan olsa gerek gayri münasip bulunmuştur. Heyet işaret edilen yerlerin dışında kalan kısmın basımında bir mahzur görmediğini dile getirirse de eserin “*aidiyeti cihetiyle bâb-ı valâyı fetvâpenahiye irsal*” edildiği ifade edilmiştir.¹⁶⁹

Hidaye ismi ile telif ettiği kitabın tekrar baskısı talebiyle Maârif Nezâretine başvuran Ahmed Hilmi Efendi'nin eseri de Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Heyetine tevdi edilmişti. Eseri inceleyen heyet, kitabın, “*kütüb-i kadime-i diniyeden ibaret olduğunu yalnız, üç yüz seksen üç sahifesi nazarı tetkikten geçirildikten sonra mahzurdan salim bulunduğu anlaşılmalı olmakla aidiyeti cihetiyle bade bâb-ı valâyı fetvâpenahiye irsal buyurulmak üzere evveleminde Tedkîk-i Müellefât Heyeti Âliyesine havale buyurulması*” na karar verir. Tedkîk-i Müellefât Heyetine ulaşan ve burada incelenen eser, “*kütüb-ü kadime-i mutebereden olduğundan*” tekrar tab' ve neşri münasip bulunarak Maârif Nezâretine iade edilmiştir.¹⁷⁰

Yine kitapçı Mehmed Şerif tarafından basılmak istenen *Burhanü'l-Müttekin* isimli eser için de inceleme yapan Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye heyeti olmuştu. İki ciltten mürekkebe olan eserin incelemesini yürüten heyet, birinci cildin iki yüz yirmi beşinci ve ikinci cildin de kırk yedinci sayfalarında işaretlenen yerlerin gözden geçirilmesi için eseri Tedkîk-i

¹⁶⁸ BOA, MF.MKT., 1053/7, H-07-04-1326

¹⁶⁹ BOA, MF.MKT., 1041/57, H-22-01-1326

¹⁷⁰ BOA, MF.MKT.,1015/10, H-29-07-1325

Müellefât Heyetine havale etmişti. Tedkîk-i Müellefât Heyeti tarafından incelenen eserin basımının caiz olduğuna karar verilmiştir.¹⁷¹

Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti incelediği eserin özel olarak içeriği hakkında özet bir bilgi çıkartarak dini eser basımı aşamasında önemli bir rol üstlenmiştir. Sözü edilen duruma iyi bir örnek teşkil eden *Rehber'üt-Talibin* isimli eser incelenerek aşağıdaki ifadeler ve karar ile Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne havale edilmiştir. “*Müsted'inin tab'ına ruhsat taleb eylediği Rehber'üt-Talibin nam kitabın mündericatu ayat-ı celile ve hadis-i nebeviyyeyi ve bazı ehllullahın menakıblarını ve tariki aliyenin usullerini havi bulunmuş ise de sekiz ve on bir ve elli dokuz ve altmış ve yetmiş dördüncü sahifelerinde işaret edilen mahalleri nazarı tedkikten geçirildikten sonra mahzurdan salim olduğu anlaşılmuş olmakla bade bab-ı valayı fetvâpenahiye irsal buyurulmak üzere evvele mirde Tedkîk-i Müellefât Heyeti aliyesine havale buyurulması babında*” şeklinde ifade edilen karar ile eser, Bâb-ı Fetvâya havale edilmiştir. Burada incelenen, İzmirli Şeyh Mehmed Efendi tarafından tab ve neşrine ruhsat istenen risâlenin “*Tedkîk-i Müellefât Heyetinde lede'l-mütalaa hatayat-ı kesreyi havi olduğu cihetle tab ve neşri caiz olmadığı*” ifade edilmiştir.¹⁷² Örnekte görüldüğü üzere, Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Heyetinin işaretlediği yerleri özellikle inceleyen Tedkîk-i Müellefât Heyeti kimi zaman, işaretlenen yerlerin çokluğundan ve daha fazla hata barındırdığından olsa gerek kendisine havale edilen eser için olumsuz yönde karar bildirmiştir. Bu açıdan bakıldığında son aşamada karar merciinin daima Tedkîk-i Müellefât Heyeti olduğu tekrar ifade edilmelidir. Tedkîk-i Müellefât Heyeti, Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Heyetinin bir üst mercii olarak görev yapmış ve bu konumunu muhafaza etmeyi sürdürmüştür. Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti ise dini eser bağlamında Teftiş ve Muayene Heyetinin üst mercii olarak görev yaparak dini eser basımının önemli bir aşamasını teşkil etmiştir.

Netice itibariyle, II. Abdülhamid dönemi öncesinde, neşriyat hayatı ile ilgili mevzuat içerisinde dini eserlerin basımı için bazı maddeler bulunsa da özel olarak bu alanla ilgili bir kurum oluşturulmuş değildi. II. Abdülhamid döneminde ise ilk defa olarak dini neşriyat basımı ile ilgili kurumlar teşkil edilmiştir. Biri Bâb-ı Fetvâ, diğeri Maârif Nezâreti bünyesinde faaliyetlerini yürüten heyetler vasıtası ile dini eserlerin basım ve

¹⁷¹ BOA, MF.MKT., 1053/72, H-10-04-1326

¹⁷² BOA, MF.MKT., 1015/9, H-29-07-1325

denetimi yürütülmüştür. Söz konusu heyetlerin faaliyetlerinin incelenmesi ile elde bilgilerden hareketle, dini eserlerin basımı için keyfilikten uzak olarak, oldukça titiz bir incelemenin yürütüldüğü görülmektedir.

BÖLÜM III: MUSHAF BASIM VE DENETİMİ

Bu bölümde dini neşriyat basımı içerisinde özel bir yer teşkil eden Mushaf basımı ele alınmıştır. İlk olarak Mushaf basımının tarihi ile başlayan ve Osmanlı Devleti'nde ilk basım ile devam eden sürecin ele alındığı bölümün genel çerçevesini II. Abdülhamid döneminde bu alanda yapılan düzenlemeler ve yaşanan gelişmeler oluşturmaktadır. Bu çerçevede oluşturulan özel birim ve faaliyetleri incelenerek, Mushaf basımında oynadığı rol ele alınmıştır.

3.1. Avrupa ve Diğer Ülkelerde Mushaf Basımı

Mushaf¹⁷³ basımının oldukça eski bir tarihi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde matbaanın açılışından yaklaşık yüz elli yıl sonra gerçekleştirilen Mushaf basımı, Avrupa'da çok daha erken tarihlerde gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki Mushaf basım sürecine geçmeden önce bu basımlardan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Öncelikle Kur'an'ın tarihte ilk basım girişimi Venedik'te 9 Ağustos 1537- 9 Ağustos 1538 yıllarında Aleksandro Paganini tarafından yapılmıştır. Ancak Avrupa'da İslam ve Kur'an üzerine oluşan olumsuz önyargılar nedeniyle Papa'nın emriyle bu nüsha, basımına müteakip toplatılmış ve yakılmıştır.¹⁷⁴ Fransa'da ilk Kur'an-ı Kerim basımı, 1543 tarihinde Paris'te, Fransa'nın İstanbul Elçisi Muavini Oryantalist ve gezgin Guillaume Postel (1510-1581) tarafından Latince tercümesiyle birlikte yaptırılmıştır.¹⁷⁵ Fransızlar, daha sonraları, özellikle, Tunus Cezayir, Fas ve diğer Müslüman ülkelerinde, sömürgeler kurabilmek ve yerleşmek maksadıyla, birçok kereler Kur'an-ı Kerim ve İslâm dinine ait diğer eserleri bastırıp dağıtmışlardır.¹⁷⁶ Almanya'da ilk Kur'an basımları 1694'de Hamburg'da gerçekleşmiştir. Hamburg baş Papazı Abraham Hinckelmann tarafından basılan Kur'an'ın basım gerekçeleri arasında Kur'an'ı ve İslam'ı tanıyarak onunla mücadele etme düşüncesi bulunmaktadır.¹⁷⁷ İngiltere'ye baktığımızda ise ilk

¹⁷³ Mushaf kelimesi sözlükte “bir araya getirilip bağlanmış yazılı sayfalar” anlamına gelir. Özel olarak Kur'an-ı Kerim'in iki kapak arasında toplanmış halini ifade etmektedir. Çalışmada yer alan Mushaf ve Kur'an sözcüklerinin ikisi de aynı anlamı ifade etmek için kullanılmakla birlikte, arşiv belgelerinde genel olarak Mushaf kelimesi yer aldığı için ağırlıklı olarak bu ifade kullanılmıştır.

¹⁷⁴ Necmettin Gökkır, *Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, İstanbul, 2015, 49-50.

¹⁷⁵ Mahmut Gündüz, “Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları”, *Vakıflar Dergisi*, 12, 1970, s.346.

¹⁷⁶ Gündüz, *Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları*, s.347.

¹⁷⁷ Gökkır, *Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, s.51.

Kur'an basımının Londra'da 1833, 1871 ve 1875 yıllarında gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Ayrıca Harvard Üniversite'si Kütüphanesi, 1845 ve 1848 yıllarına ait olan litografya usulü ile basılan basımların da varlığını bildirmektedir.¹⁷⁸

Rus Çariçesi Katerina II, Rusya'daki Türk ve Müslümanları kendi tarafına çekmek için, Arap harfleriyle bastırıldığı çeşitli Türkçe eserlerin yanı sıra 1773, 1779, 1787, 1790, 1793, 1796, 1798 yıllarında Kur'an-ı Kerim'in Arapçası ile tercüme ve tefsirlerini bol bol bastırmıştır. Siyasî maksat ve hileler güdülerek basılan bu Kur'an-ı Kerimlere Katerina, kendi adını yazdırarak Müslüman halka bedava dağıttırıştır.¹⁷⁹ Nitekim gayrimüslim devletlerin bu şekilde Kur'an bastırması ve bunları Müslümanlara dağıtması, Osmanlı'nın bu Kur'anların denetlemesine ve bu duruma karşı politikalar geliştirmesine neden olmuştur. Bu devletler içerisinde en önemlisi olarak Rusya karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁰

Avrupa ülkelerindeki Kur'an-ı Kerim basımları, her şeyden önce ekonomik ve siyasi çıkarlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Basımlar, özellikle İslam ülkelerinde sömürgecilik ve menfaat çabalarını başarıya ulaştırabilmek maksadıyla yapılmıştır.¹⁸¹ Batıdaki bu ülkelerin dışında, doğu ülkelerine baktığımızda Hindistan'da sık sık Kur'an'ın basıldığını görmekteyiz. Bombay baskıları 1852, 1865, 1869, 1875, 1881, 1883, 1891 ve 1897 tarihlerini taşıırken, Kalküta baskıları ise 1856 ve 1857 tarihlerini taşımaktadır.¹⁸²

İslam dünyası özelinde, ilk olarak 1801 senesinde Kazan'da Kur'an-ı Kerim basımına başlanmıştır ve 1842'den itibaren her sene muntazaman basılmıştır.¹⁸³ Mısır'a baktığımızda ise Arap harfleriyle Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercüme ve tefsiriyle bir arada olmak üzere ilk olarak 1841'de Bulak matbaasında bastırıldığını görmekteyiz.¹⁸⁴ Bir diğer İslam ülkesi olan İran'a baktığımız zaman, Osmanlı Devleti'ni bu konuda belki de en çok uğraştıran ülke olduğunu görürüz. İran'la eskiden beri var olan mezhep

¹⁷⁸ Michael W. Albin, *Printing of the Qur'an*” *Encyclopaedia of the Qur'an*, (ed: McAuliffe) Brill, 2004 v. 4, s.265.

¹⁷⁹ Gündüz, *Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları*, s.347.

¹⁸⁰ Gökkır, *Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, s.52.

¹⁸¹ Gündüz, *Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları*, s.346.

¹⁸² Albin, *Printing of the Qur'an*” *Encyclopaedia of the Qur'an*, s.265.

¹⁸³ Osman Keskiöğlü, *Kur'an Tarihi*, Nebioğlü Yayınları, İstanbul, s.261.

¹⁸⁴ Gündüz, *Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları*, s.346.

merkezli siyasi ilişkiler, Osmanlı'yı İran menşeli Kur'anlara karşı dikkatli olmaya sevk etmiştir. Zira döneme ait belgeler incelendiğinde, İran'dan Osmanlı topraklarına gizli yollarla sürekli, dikkatsizce ve hürmetsizce basılan Kur'an-ı Kerimlerin İstanbul'a gönderildiği, Osmanlı Devleti'nin de özellikle İran basımı Kur'anların ülkeye girişine karşı tedbir aldığı görülmektedir.¹⁸⁵ İranlılar ve Ruslar tarafından Kur'an basımının yasaklanmasına ilişkin emirlerin yıllar içinde sık sık yinelenmesi, sorunun hiç çözülmediğinin ve bir kaygı kaynağı olmayı sürdürdüğünün göstergesidir.¹⁸⁶

Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nde matbaanın açılışından yaklaşık yüz elli yıl sonra gerçekleşen Kur'an basımı, Avrupa ve diğer devletlerde çok daha önceki tarihlerde gerçekleştirilmiştir. Ancak bu basımlar, çoğunlukla sömürge devletler üzerinde bir hâkimiyet kurmak ve ticari amaçlar doğrultusunda yapılmıştır. Çoğunlukla içerisinde hata bulunduran ve estetik yönden okuyucuyu tatmin etmeyen bu basımların Osmanlı Ülkesine girişine karşı Devlet çeşitli önlemler almış ve yasaklar getirmiştir. Ancak yasaklara rağmen bu basımların gayri resmi yollarla ülkeye girişinin devam etmesi, Osmanlı Devleti'ni resmi bir şekilde Kur'an basma sürecine götüren en önemli etkenlerden biri olmuştur.

3.2. Osmanlı Devleti'nde Resmi Mushaf Basımı

3.2.1. İlk Resmi Mushaf Basımı

18. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin ve devlet okullarının genişlemesi, düşük maliyetli kitaplar için emsalsiz bir ihtiyaç yarattı. Baskı makinesi bu ihtiyacın çeşitli alanlarda karşılanmasına olanak sağladı ama Kur'an ekonomik, dini ve kültürel sebeplerin birleşimi nedeniyle basılmasına karşı çıkan ulema ile yakın ilişkileri olan hattatlar tarafından kontrol edildiği için basılamamıştı. Ulemanın bir kısmı matbaa teknolojisinin, hattatların nafakalarını ekonomik olarak böleceğinden endişe ediyor ve yeniden üretim metodunun dinsel saflığıyla ilgili kaygılanıyorlardı. Ayrıca Müslümanların kutsal kitabının basımında Avrupa'dan ihraç edilen ağır makinelerin kullanılması günah ve saygısız bir eylem olarak görülüyordu. Kitap nüshacılarının ve ulemanın belli bir kısmının muhalefeti

¹⁸⁵ Gökçır, *Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, s.41.

¹⁸⁶ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Çev: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.67.

bu konudaki devlet siyasetini etkileyerek Kur'an'ın matbaada basılmasını bir süre engellemiştir.¹⁸⁷

Busbecq, 1560 yılında İstanbul'da tamamladığı dört elçilik raporunun üçüncüsünde, kutsal kitapların basımı ile ilgili olarak Türklerin, el yazması kutsal kitapların baskıya dönüştüğü anda kutsallığını yirireceği kaygısından kurtulamadıklarını söyler. Her ne kadar başka ülkelerin icatlarını kolaylıkla alıp benimseyen bir millet olsa da bu kaygıdan dolayı kutsal kitabın basılmadığını kaydeder.¹⁸⁸ Bu tarihten, ilk Kur'an basımına kadar geçen yaklaşık üç yüz yıl içerisinde, Osmanlı toplumunda söz konusu endişe ve kaygının devam ettiğini görmekteyiz.

Şüphesiz o zamanlarda Kur'an'ı el yazması olarak görmeye alışmış bir Müslüman için, matbu Mushaf'ı algılamak mümkün gibi değildir. Çünkü Osmanlı toplumunda kitap, sadece metin olarak değil fiziksel görünüş olarak da algılanan bir olgudur. Yani, bir Müslüman'ın gözünde Kur'an'ın metni halife Osman'ın zamanında olduğu gibi belirlenmişse, Kur'an'ın şekli de öteden beri yazma olarak var olmuştur.¹⁸⁹ Yukarıdaki örnek de, yaklaşık üç yüz yıl içerisinde toplum nezdinde kutsal kitabın basılmasına karşı oluşan algının dönüşümünü görmemiz açısından önem arz etmektedir.

Bir başka etken olarak, 19. yüzyılın yeni kurulmuş okul sistemi Kur'an nüshalarına duyulan ihtiyacı arttırmış ve matbaacılığın yayılması her türlü kitabın daha ucuz, kitap sahipliğinin de daha yaygın olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Kur'an'ın basılı nüshalarının satın alınabilir ve erişebilir olması gerektiğine dair beklentiyi yükseltmiştir.¹⁹⁰ Tüm bu faktörler, Osmanlı Devleti'ni Kur'an basım sürecine doğru götürmüştür.

Osmanlı Devleti'nde kitap basma işinin kademe kademe ilerlediğini görülmektedir. Önce dini olmayan kitapların basılmasına müsaade ediliyor, Dini kitapların basımına izin yokken sonraları onlar da basılmaya başlanıyor. Ve nihayet buna da alışılıyor.¹⁹¹ İlk dini

¹⁸⁷ Bret Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, çev: Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018, 47-48.

¹⁸⁸ Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, çev: Necdet Kuran Burçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 7.

¹⁸⁹ Orlin Sabev, *İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, 3.Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013, s 322.

¹⁹⁰ Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, s. 50.

¹⁹¹ Osman Keskiöglü, "Türkiye'de Matbaanın Tesisi ve Mushaf Basımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 1967, s.131.

kitap basımından yaklaşık yetmiş yıl sonra ise İmparatorluk dâhilinde Kur'an basımına başlanılıyor. 1870'lere geldiğinde Kur'an basım ve dolaşımının önünü alamayacağını fark eden Osmanlı Devleti, gerek buna binaen gerekse Kur'an'a sayıca daha fazla ihtiyaç duyulmasından ötürü Mushaf basımını yasal hale getirmeye karar vermiştir.¹⁹²

Osmanlı ülkesinde veya daha doğru bir ifade ile İstanbul'dan da alınan bir ruhsata dayanılarak ilk defa Kur'an, Namık Kemal'in de yakın arkadaşlarından olduğu anlaşılan A. Fanton isimli bir İngiliz tarafından Londra'da basılmıştır. Geniş bir sermayedar takımından destek gören bu baskı ile Namık Kemal ve Halil Şerif Paşa'nın da çok yakından alakadar olduğu ve bu Kur'an basımından büyük kazanç ümit ettikleri ve yüz bin civarında basmayı düşündükleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.¹⁹³ Osmanlı tebaasına düşük maliyetli ve güvenilir bir nüsha temin etmeyi amaçlayan bu basıma karşı muhalefet de kısa sürede oluşmuştur. Londra'da Kur'an'ın basılmasına karşı olanlar için nüshaları İngiltere'de basma ve İstanbul'a getirme olasılığı, tıpkı İran ya da Rusya'dan gelen kaçak nüshaların satışı kadar sakıncalıydı.¹⁹⁴ Londra'da Kur'an basımına karşı çıkanlardan biri de Ali Suavi'dir. Suavi, bu muhalefetini *Ulum Dergisi*'ndeki bir yazısında, söz konusu basımda kullanılan mürekkebin domuz yağı içerdiğini ve bu durumun Müslümanlar açısından tehlike arz ettiğini söyleyerek ifade etmiştir.¹⁹⁵ Bu basıma verilen tepkiler, genel anlamda Osmanlı devletinde Kur'an basımına karşı oluşan muhalefet hakkında da bize fikir sunmaktadır.

Ancak bu basım işinden ne yazık ki çok fazla memnun kalınamamıştır. Ahmed Cevdet Paşa eserinde, bu memnuniyetsizliğin sebebini, basımda Kur'an yazılarının layıkıyla çıkmaması olarak açıklar.¹⁹⁶ Bu memnuniyetsizliğin üzerine devlet nezdinde Kur'an basma düşüncesi tam olarak yerleşmiş ve icraata geçilmiştir. Kur'an basımına önderlik etmek için seçilen kişi, hem ulemadan referans almış hem de siyasi feraseti olan meşhur araştırmacı Ahmed Cevdet Paşa olmuştur.¹⁹⁷

¹⁹² Polat, *Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi*, s.98.

¹⁹³ Ali Birinci, Osman Bey ve Matbaası, *Müteferrika*, 39, 2011, s.24.

¹⁹⁴ Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, s.80.

¹⁹⁵ Ali Suavi, "İstanbul'da Mektup", *Ulum*, 6, 1870, s.82.

¹⁹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.128.

¹⁹⁷ Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, s.87.

Ahmed Cevdet Paşa, bu basım sürecini;

“...meclis-i mahsus-ı vükelada lede'l müzakere Matbaa-i Âmire 'de ihtiramat-ı lazıme yerine getirilmek şartıyla Mushaf-ı şerif tab'ı tensib ile icrası tarafımıza havale buyruldu. Derhal tab'hanede yeniden dest-gâhlar kuruldu ve san'at-ı mezkurede mahir Ali Efendi ma'rifetiyle Şeker-zade'nin meşhur Mushaf-ı şerif'i tab' ettirildi. Bu kerre ol nüsha Dersaadet'de Reis-i huffaz olan Timur Hafız'a okutturuldu ve görülen yanlışlar asrımızda Şeyhü'l-hattatin ve Reisü'l-ulemadan İzzet Mustafa Efendi'ye tashih ettirildi ve asrımızda yeni zuhur eden aks-i ziya san'atında mahir olan erkân-ı harb fotoğrafhanesinde müstahden Kolağası Hafız Ali Efendi ma'rifetiyle tab'u temsil ettirildi.” ifadeleriyle anlatır.¹⁹⁸

Böylelikle İstanbul'daki ilk resmi Kur'an-ı Kerim 1874 yılında Ramazan ayının sonuna doğru basılmıştır. Ayrıca Kur'an'ın basılmasıyla ilgili endişeleri yatıştırmak için Cevdet Paşa tarafından kaleme alınan bir beyan basılan nüshanın sonuna eklenmiştir. Beyanda, kaligrafik metne saygı niteliğinde bir atıfta bulunulurken, kaligrafi ve baskı gelenekleri arasındaki devamlılığa da vurgu yapılmıştır.¹⁹⁹

İlk olarak yetmiş nüsha taş baskısı olarak bastırılan Kur'an-ı kerim el yazması gibi aharlı kâğıtlara bastırılarak devlet adamlarına hediye edilmiştir. Bundan sonra Kur'an basımı devlet içerisinde yaygınlaşmıştır. Matbaanın Avrupa'da kullanılmaya başlamasından 439 sene, Türkiye'ye matbaanın gelişinden ise 152 sene sonra İstanbul'da Kur'an-ı Kerim basımı gerçekleşmiştir.²⁰⁰

Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği bu icraatla Kur'an basımını kendi denetimi altına almak istediği görülmektedir. Kur'an'ın alışverişte kullanılacak bir meta olmadığı ve onun kutsallığının korunması gerektiği düşünülerek bu duruma hükümet tarafından el konulmuştur. Ayrıca, devlet kontrollü bir şekilde Kur'an dağıtımını yaparak başkaları tarafından ticaret malzemesi haline gelen basımlardan da kurtulmak istemiştir.²⁰¹

¹⁹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40-Tetimme, s.128-129.

¹⁹⁹ Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, s.90.

²⁰⁰ Necmettin Gökçür, Armağan Emine, “Ahmed Cevdet Paşa'nın Tefsir İlmine Katkısı ve Tercüme-i Şerife Adlı Eseri”, *Usul Araştırma Dergisi*, 20, 2013, s.151.

²⁰¹ Gökçür ve Armağan, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Tefsir İlmine Katkısı ve Tercüme-i Şerife Adlı Eseri*, s.151.

Basım konusunda üzerinde durulması gereken önemli bir husus da kullanılan basım tekniğidir. 1860'larda litografinin gelişmesi metin ve imajların yeniden üretimi için pahalı olmayan yeni bir metot sağlıyordu. Devlet yetkililerinin yüksek kaliteli, hatasız Kur'an basmak ve bunu kritik bir biçimde etkin bir maliyetle yapmak gibi bir kaygısı olduğu için litografik baskıyı kullanmayı seçtiler. Kur'an basımı için bu durum, Kur'an'ın son derece saygıdeğer kaligrafik edisyonlarının hatasız ve masrafsız olarak yeniden üretilbileceği anlamına gelmiştir.²⁰²

Bu yeni teknik metin içerisinde ani değişimi önleyerek ve estetik duyarlılıkları koruyarak el yazmasından baskıya yumuşak bir geçiş sağlamıştır. Ayrıca teorik olarak harf-blokunda olduğu gibi dizgi gerektirmediği için hatalarla ilgili endişeleri de gidermiştir. Bu teknik sayesinde matbaacılar, saygıdeğer bir hattat tarafından kopyalanan kıymetli bir el yazmasını seçebilir ve bunu basılmış bir kitaba dönüştürebilirlerdi.²⁰³

Müslüman matbaacılar için litografi tekniği, Kur'an basımının taşınabilir olması haricinde çeşitli avantajlara da sahipti. İlk olarak, bu teknik çok daha ucuz bir maliyete sahipti ve böylelikle gerekli makine ve materyallerin ithalini azaltabilirdi. Bir diğeri, bu tekniğin Arapça harf yazımı ve yazım şekillerinin basımı için ihtiyaç duyulan karmaşık tipte tasarım ihtiyacını gidermesidir. Son olarak, bu teknik, Kur'an metninin kaligrafik hazırlığının, iyi tasarlanmış ve uygulanmış bir litografik basım noktasına gelmesine olanak sağlamıştır.²⁰⁴

İstanbul'da tipografik Mushaf basımına pek rastlanmazken, aynı zamanda Mushaf basımının yaygınlaşması litografi tekniğinin iyi bir seviyeye geldiği dönemlere rastlamaktadır. Bunun nedeni, estetik bakımdan, tipografik baskı tekniği ile basılan Mushafların elle yazılan Mushaflara oranla bir hayli geride olması; ayrıca her bir harfin ve harekenin tek tek elle dizildiği bu Mushaflarda baskı hatalarının çok olmasıdır. Bu Mushafların hattındaki estetik kusurlar, onların rahat okunmalarını da zorlaştırmaktadır.²⁰⁵ Bu nedenle litografi yani taş basma usulünün yaygınlaşmasını

²⁰²Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, s.89.

²⁰³Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, s.89.

²⁰⁴Albin, *Printing of the Qur'an* " *Encyclopaedia of the Qur'an*, s.269.

²⁰⁵Muhammet Abay, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Mushaf Basımı", 2.Baskı, *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s.97-98.

takiben bu yöntemle basılmaya başlanan Mushaflar, hem okuyucuyu estetik yönden tatmin etmiş hem de basımda hata ile ilgili endişeleri gidermiştir.

Bu şekilde baskı teknolojisi yoluyla seri üretim, Kur'an nüshaların daha ekonomik hale gelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda düşen fiyatlar da Osmanlı devlet söyleminin Kur'an basımının kar amacı gütmeyen, halk için kitabı satın alınabilir kılmak üzere tasarlanmış bir girişim olduğu vurgusuyla aynı doğrultudadır. Bu gerekçe basımlarının pek çoğunun künyesine de dâhil edilmiştir.²⁰⁶

Avrupa ve diğer ülkelerdeki Kur'an basımlarına kıyasla İstanbul basımı oldukça geç bir tarihte başlasa da, en fazla Kur'an basımı burada yapılmıştır. Ayrıca İstanbul baskısı Kur'an-ı Kerimler, sıhhati ve basılırken sarf edilen dikkat dolayısıyla yalnızca Osmanlı topraklarında değil, bu topraklar dışında özellikle İran'da da çok rağbet görmüştür.²⁰⁷

İstanbul'da gerçekleşen bu ilk resmi Kur'an basımı sayesinde devlet, gayri resmi olarak basılan veya ülkeye sokulan basımlardan kurtulmayı ve Kur'an'ın bir ticaret malzemesi haline gelmesini önlemeyi hedeflemiştir. Ayrıca halkın uygun fiyatı ile Kur'an'a ulaşımını sağlamak da hedefler arasındadır.

3.2.2. Matbaa-i Âmire 'de Mushaf Basımı

Osmanlı Devleti'nin başlangıçta Mushaf basımına mesafeli durmasının arkasında yatan temel faktör; matbu Mushaflarda olabilecek yazım hataları ve matbu Mushafların el yazmalarına göre çok daha geniş bir kitleye ulaşmasından dolayı bu hataların büyük öneme sahip olmasıdır. Bu anlamda Mushaf basımı, kendini hilafetin merkezi olarak konumlandıran Osmanlı İmparatorluğu için ciddi bir biçimde dini ve siyasi endişeler barındırmaktaydı.²⁰⁸ Osmanlı Devleti bu endişeleri ve risk faktörlerini bertaraf edebilmek için çeşitli düzenlemeler ve denetim birimleri geliştirerek süreci yönetmiştir.

II. Abdülhamid döneminin hemen öncesinde resmi bir şekilde basılmaya başlanılan Mushaf için yetkili mercii Maârif Nezâreti idi. Onun dışındaki herhangi bir matbaada Mushaf basımı kesinlikle yasaklanmıştı. Mushaf'ın basımı ve satışı sadece devlet

²⁰⁶ Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, s.93.

²⁰⁷ Yıldız, *İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter*, s.202.

²⁰⁸ Polat, *Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi* s.100.

kontrollünde yapılmaktaydı. II. Abdülhamid'in saltanat yıllarının başında da Maârif Nezâreti'nin Mushaf basımındaki konumu devam etmekteydi. Matbaa-i Âmire'de Mushaf basımına özel bir yer dahi tahsis edilmişti. Basımlar burada büyük bir hassasiyet ile yürütülmüştür. Maârif Matbaası'nda Mushaf basımı için Avrupa'dan da makine alımı yapılmıştır. Avrupa'dan ithal edilen makinelerin gümrüklerden geçişinde herhangi bir vergi alınmaması için de Rüsûmat Emanetine zaman zaman bilgilendirmeler yapılmıştır.²⁰⁹

Osmanlı Devleti'nde ilk resmi Mushaf basımının da yapıldığı matbaada sonrasında, basımın Matbaa-i Osmaniye'ye devredilmesine kadar Mushaflar burada basılmıştır. İlk basım sonrasında mütemadiyen devam eden basımlar da yüksek rakamlara ulaşmıştır. Mushaf basımı için tek yetkili matbaa, devlet matbaası olan Matbaa-i Âmire idi. Diğer ülkelerden kaçak suretlerle Osmanlı ülkesine Mushaf sokulması kesin bir şekilde yasaklanırken, aynı zamanda Matbaa-i Âmire dışında başka bir matbaada Mushaf basımı da yasaktı. Bunun en önemli sebebi halkın, başka ülkelerden gelen Mushaflara rağbet etmesini engellemektir. Nitekim Maârif Nezâreti, el yazması Mushafların azlığından istifade ederek, İranlılar ve sair kimseler tarafından ülkeye sokulmakta olan Mushafların çoğunluğu yanlış bulunduğundan, bu tür Mushafların tedavül ve satışının yasaklandığını ifade etmiştir. Devamında salihadan birkaç zatın nezâretinde ve son derece itina gösterilmek şartıyla Matbaa-i Âmire' de Mushaf basımı kararlaştırılarak, bu ilk basımın şimdilik beş yüz bin adet olacağı bildirilmiştir.²¹⁰ Her ne kadar beş yüz bin gibi iddialı bir rakam ifade ediliyorsa da bunun gerçekleşip gerçekleşmediği şüphelidir.

Daha sonraki yıllara ait bir belgede yine, yapılan bin beş yüz adet Mushaf basımına binaen, senede on beş bin kadar Mushaf basımı yapılacağı kararlaştırılıyor. Maârif Nezâreti tarafından Matbaa-i Âmire Müdüriyetine yazılan yazıda, bu basımın yapılabilmesi için Matbaa-i Âmire' deki destgahlara ek olarak yenilerinin daha alınarak basım yapılan yerin genişletilmesinin gereği bildirilmiştir.²¹¹

Yine Maârif Nezâreti tarafından yayımlanan bir ilanda, Mushaf basım ve satışının yasak olduğu halde bazı kimselerin, ecnebi memleketlerinde basılan Mushafları memalik-i

²⁰⁹ BOA, MF.MKT., 59/180, H-30-01-1296

²¹⁰ BOA, A.)MKT. MHM., 453/60, H-04-03-1290

²¹¹ BOA, MF. MKT., 25/12, H-01-01-1292

şahaneye ithal ederek çoğaltmakta ve satışını yapmakta oldukları ifade edilmektedir. Bu türden Mushaf'ların sehiv ve hatadan salim ve hâli olmadığına değinen Nezâret, ahali-i Müslime'nin böyle yanlış Mushaf'ları tilavet etmelerinin caiz olamayacağını bildirir. Mevcut durumun önüne geçmek için, Şekerzade Mehmet Efendi tarafından yazılan ve Ayasofya Kütüphanesinde muhafaza altında bulunan Mushaf'ın hafızlar ve ulemadan bazı zevat tarafından gözden geçirildikten sonra basılması istenmiştir. Ahalinin her kesiminin istifade edebilmesi ve esas niyetin hâsıl olması için herhangi bir zam yapılmayarak, kaç kuruşa mal edildi ise Mushaf'ların bu fiyattan satılacağı bildirilir. Şimdilik basımın bin beş yüz adet ile sınırlı kalacağı sonrasında, peyderpey basıma devam edileceği ifade edilmiştir.²¹² Fotolitografi denilen aks-i ziya yöntemiyle, devlet matbaasında basılan Mushaf'ın bir nüshası da padişaha arz edilmiştir.²¹³

Ancak Mushaf basımının bu şekilde sadece devlet matbaasının inhisarı altında bulundurulması, diğer matbaalara şans tanınmaması zaman zaman memnuniyetsizliklere sebep oluyordu. Şüphesiz bu durumdan en çok rahatsızlık duyan İranlı ya da Acem denilen matbaacılarıdır. Nitekim şikâyetlerini sefaret vasıtasıyla Hariciye Nezâretine bildiren İran, Mushaf basımının devlet matbaasının tekeli altında bulundurulmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirerek, Mushaf basımının serbest olmasını ve dileyen herkesin basabilmesini talep etmiştir.

Nezâret tarafından İran sefaretine cevaben tebliğ olunan yazıda, Mushaf basımının devlet matbaasının inhisarı altında bulundurulmasının nedenleri üzerinde durulurken, bu durumun devamının gerekliliği de vurgulanır. Buna göre, gerek Osmanlı tebaasından gerekse İran'dan bazı kimselerin Mushaf basımında gerekli hürmeti göstermeksizin bastıkları Mushaf'larda görülen hatalar, böylesi mühim bir işin devlet matbaasında yapılması ihtiyacını doğurmuştur. İran sefaretinin isteği üzere Mushaf basımının serbest bırakılması halinde, Mushaf basımında gerekli olan hürmetin ve Mushaf'ın hatadan salim olmasının temin edilemeyeceği bildirilirken, Mushaf basımının devlet matbaasının inhisarı altında bulundurulmasına bu endişe ve manevi hislerin neden olduğu ifade edilir. İran sefaretinin Mushaf basımının maddi yönden getirisine vurgu yaparak bu nedenle devlet matbaasının inhisarı altında bulundurulduğu iddialarına karşılık olarak, basım için

²¹² BOA, MF. MKT., 24/27, H-04-12-1291

²¹³ BOA, İ.DH., 710/49706, H-11-10-1292

yapılan masrafın elde edilen gelirin ziyadesiyle altında olduğu bildirilmiştir. Aynı zamanda basımda yapılan masrafa tekabül edemeyecek derecede, hediye mukabilinde dağıtılan Mushaflar da bu duruma delil olarak sunulmuştur.²¹⁴

Mushaf basımı Matbaa-i Âmire'ye mahsus ve münhasır olduğu için onun dışında herhangi bir basım yapılmasına kesinlikle müsaade edilmemiştir. Bu durum Maârif Nezâreti tarafından Zaptiye Nezâretine gönderilen tezkirede açık bir şekilde ifade edilmiştir. Maârif dışında gerek Osmanlı tebaasından gerekse ecnebi tebaadan hiç kimsenin Mushaf basma salahiyetine sahip olmadığı da ayrıca bildirilmiştir.²¹⁵ Maârif Nezâreti dışında basılan Mushafların her kimin elinde olursa olsun, görüldüğü halde derhal toplattırılarak Maâriفة Nezâretine gönderilmesi istenmiştir.²¹⁶

Devlet tarafından yetki verilen Matbaa-i Âmire 'de basılan Mushaflar, resmi mühür ile mühürlenmekteydi. Resmi mührü bulunmayan Mushaflar izinsiz basımları ifade etmekteydi. Bu türden resmi mührü bulunmayan Mushaflar herhangi bir yerde bulunursa devlet tarafından el konulmaktaydı. Genellikle Rüsûmat Emanetleri tarafından ele geçirilen Mushaflar, Maârif Nezâretine gönderilir, burada kontrolleri yapılarak gerekli muamele işleme konulurdu. Buraya gelen Mushaflar kayda geçirildikten sonra Nezâret bünyesindeki kütüphanede muhafaza edilirdi.²¹⁷

Maârif Nezâreti'nin bünyesindeki kütüphanede muhafaza edilen Mushafların kimi zaman çeşitli şekillerde dağıtımları yapılmıştır. Nitekim neşri ve satışı yasak olduğu halde kaçırılmakta iken ele geçirilen yirmi adet Mushaf, Maârif Kütüphanesine gönderilerek burada hıfzedilmiştir. Hıfz edildikten sonra muhtemelen içerisinde hata bulundurmadığı anlaşılan Mushaflar, Maârif Nezâreti idaresinde bulunan mektep çocuklarına dağıtılmıştır.²¹⁸ Yine Maârif Nezâreti'nin kütüphanesinde bulundurulan Mushaflar zaman zaman hediye olarak da dağıtımı yapılmıştır. Örneğin, söz konusu Mushaflardan bir kısmı “Çerkezistan” ahalisine dağıtılmak üzere gönderilmiştir.²¹⁹

²¹⁴ BOA, ŞD., 2434/65, H-29-01-1298

²¹⁵ BOA, MF. MKT., 59/127, H-23-01-1296

²¹⁶ BOA, MF. MKT., 58/206, H-28-12-1295

²¹⁷ BOA, MF. MKT., 95/84, H-26-02-1305

²¹⁸ BOA, MF. MKT., 40/19, H-25-06-1293

²¹⁹ BOA, MF. MKT., 10/74, H-15-06-1294

Maârif Nezâretinin basmış olduğu Mushaflar dört bir taraftan gelen talep üzerine çeşitli vilayetlere gönderilmekteydi. Mushafların dağıtımında, herhangi bir sorun çıkmamasına karşın ne şekilde postalanacakları dahi bir usule bağlanmıştır. Özellikle gönderilecek Mushafların sayılarının eksik olmaması ve yolda herhangi bir zarar görmemeleri için çeşitli önlemler alınmıştır. Bu önlemler, Mushafların on ile on beş adedinin paket paket bağlanarak üzerlerine “*şu kadar Mushaf-ı Şerifedir*” diye bir etiket yapıştırılmasını ve dört tarafından kuşakla bağlanmasını ve muhasebeye mahsus kurşun ile mühürlenerek sandıklara konulmasını içeriyordu. Mushaflar ancak böyle güvenli bir biçimde konulduğu sandıklar ile postalanabilecekti. Korunaklı bir biçimde yerine ulaşan Mushaflar, mühürleri sökülmeksizin üzerinde olan sayı kadar olup olmadığı kontrol edilerek teslim alınacaktı. Herhangi bir eksikliğin olduğu durumda ise iade edilebileceklerdi.²²⁰ Görüldüğü gibi, Mushaf basımı konusunda oldukça hassas olan devlet, bu hassasiyete paralel olarak Mushafların posta ile gönderilmesi konusunda dahi aynı hassasiyetini devam ettirmiştir.

3.2.3. Matbaa-i Osmaniye’de Mushaf Basımı

Basımı her şekilde devlet kontrolünde olan Mushaf’ın, basılacağı matbaa da başlangıçta Matbaa-i Âmire idi. Ancak zaman içerisinde gelişen durumlarla birlikte Mushaf basımı neredeyse Matbaa-i Osmaniye’nin tekeline geçmiştir. Mushaf basımı konusunda, Serkurenâ Osman Bey imtiyaz elde etmeyi başarmış ve matbaası olan Matbaa-i Osmaniye otuz yıl boyunca Mushaf basımında bu hakkını muhafaza etmiştir.

Matbaa-i Osmaniye Mushaf basımı için Maârif Nezâreti ile mukavele imzalanmadan evvel ilk olarak Tefsirli Mushaf-ı Şerif basımı için Maârif Nezâretinden ruhsat ve imtiyaz olarak bir basım gerçekleştirmiştir. Tefsirli Mushaf-ı Şerif basımı için Maârif Nezâreti’nden alınan imtiyaz, eserin basım ve neşir hakkını kırk sene müddetle Matbaa-i Osmaniye’ye tevdi ediyor ve başka matbaalarda eserin basımını yasaklıyordu. Eğer herhangi bir matbaacı, ruhsat ve imtiyazın Matbaa-i Osmaniye’de bulunduğu Tefsirli Mushaf-ı Şerif basımını gerçekleştirir ise kanunda bulunan gerekli muameleler icra olunacaktı.²²¹

²²⁰ BOA, MF. MKT., 42/88, H-09-08-1293

²²¹ BOA, ŞD., 2596/15, H-02-12-1309

Matbaa-i Osmaniye henüz daha Çemberlitaştaki yerine taşınmadan önce, yani Süleyman Paşa hanında iken ilk defa Mushaf baskısı için Maârif Nezâreti'nden aldığı ruhsat ile Tefsirli Mushaf-ı Şerif basımını gerçekleştirmiştir. Ancak bu Mushaf baskılarının üzerleri Maârif Nezâreti'nin mührü ile mühürlenecek ve Nezâret tarafından basılmış hükmünde olacaktır. Bu şekilde gümrüklerden geçişleri de serbest olacaktır.²²²

Serkurenâ Osman Bey'in, Mushaf basma konusunda II. Abdülhamid'in saltanat yıllarının başlangıcından itibaren imtiyazlı sayılabilecek bir konumda olduğu görülür. Görüldüğü üzere ilk olarak, Mushaf basımları Osman Bey tarafından yapılsa da, Maârif Nezâreti tarafından basılmış gibi muamele görmekteydi ve henüz tam imtiyaz için bir mukavele imzalanmamıştı.

Maârif Nezâreti ile Matbaa-i Osmaniye arasındaki Mushaf basımına dair mukavele ve Matbaa-i Osmaniye'nin bu yolla elde ettiği Mushaf basma imtiyazına geçmeden önce söz konusu Mushaf basım imtiyazının Matbaa-i Osmaniye'ye tanınmasının arkasındaki sebeplere de göz atmak gerekir. Burada ilk amil şüphesiz ki alet ve edevatı oldukça yıpranmış halde bulunan Matbaa-i Âmire'nin Mushaf basım konusunda yetersiz kalması olmuştur. Devletin son derece hassasiyet gösterdiği Mushaf basımı hususunda, basımın yapılacağı matbaanın fiziksel koşulları da son derece önem arz etmektedir. Bu haliyle Matbaa-i Âmire Mushaf basımı için yetersiz görülünce, kullanılan makinelerin yeniliği ve matbaanın fiziksel şartlarının iyi durumda olması bakımından Matbaa-i Osmaniye ön plana çıkmıştır.

Matbaanın fiziksel şartlarının Mushaf basımı için yeterli olmasının yanı sıra matbaanın sahibi Osman Bey'in şahsının da imtiyazın tanınmasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

Öncelikle Osman Bey ve Matbaa-i Osmaniye hakkında yapılan çalışmaların yok denecek kadar az olduğunu söylemeliyiz. Ali Birinci'nin "Osman Bey ve Matbaası" ismiyle Mütferrika Dergisinde neşrettiği oldukça hacimli makalesi bu hususta yapılan ilk çalışma olmasının yanında önemini hala muhafaza etmektedir. Makalesinde Osman Bey'in hayat hikâyesine detaylı bir şekilde yer veren Birinci, sonrasında Matbaa-i

²²² Birinci, *Osman Bey ve Matbaası*, s.26-27.

Osmaniye'nin kurumsal tarihine değinmiş ve burada basılan eserler içerisinde özellikle Mushaf basım sürecini anlatmıştır. Buradan hareketle açıklayıcı bilgiler elde etmek mümkün olabilmektedir.

II. Abdülhamid'in başmabeyincisi ve padişaktan Kur'an-ı Kerim basma iznini ilk defa alan matbaacı olarak tanınan Osman Zeki Bey'in doğum tarihi bilinmemektedir, ama çeşitli veriler onun 19.yüzyılın ilk çeyreğinde dünyaya gelmiş olabileceğine işaret etmektedir.²²³ Osman Zeki Bey, 19.yüzyılın önemli hattatlarından olan babası Mustafa Hilmi Efendi sayesinde genç yaşlarında saray ile yakınlık kurmayı başarmıştır. Şehzadelikten itibaren II. Abdülhamid'in yanında olan Osman Bey'in, sultanın itimat ve lütf gösterdiği kişiler arasında olduğu bilinmektedir. Böylece II. Abdülhamid'in şehzadelik yıllarından itibaren hizmetine memur olan Osman Bey, II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla birlikte, kurena-yı sanilik vazifesine tayin edilmiştir. Serkurenâ Mahmut Hamdi Paşanın ölümünü takiben 1882 yılında ise Serkurenâ olurken, 1890 yılında ölümüne kadar vazifesini sürdürmüştür. Görev yaptığı sekiz sene boyunca Yıldız Sarayının en mühim ve nüfuzlu şahsiyetleri arasında yer almıştır.²²⁴

Sarayın güvenini kazanmış olması, Osman Bey'e saray tarafından ilk defa Kur'an-ı Kerim basma izin ve sorumluluğunun verilmesine yol açmış ve Matbaa-i Osmaniye'de İslam âleminin kutsal kitabı basılmaya başlanmıştır. Baskılarda, Hafız Osman hattı esas alınırken, yapılabilecek yanlışlıkları önlemek amacıyla litografik basım tekniği kullanılmıştır. Matbaanın kurucusunun sarayın başmabeyincisi oluşu, baskıların sürekli ulema tarafından kontrol edilebilmesine ve düzeltmelerin hemen yapılabilmesine imkân sağlamış, böylece Mushaf basımı bir anlamda sarayın kontrolü altında gerçekleşebilmiştir.²²⁵

II. Abdülhamid'in yakınlığını ve itimadını şehzadelik yıllarından itibaren kazanmış olan Serkurenâ Osman Bey, devletin son derece hassasiyet ile yaklaştığı Mushaf basımı için güvenilir bir görüntü arz etmekteydi. Böylelikle hem Osman Bey'in II. Abdülhamid

²²³ Nedret Kuran Burçoğlu, "XIX. Yüzyıl İstanbul Kültür Tarihinden Bir Kesit: Osmanbey Senti ve Kurucusu; Başmabeyinci, Matbaacı Osman Zeki Bey ve Torunu Ressam Vildan Hanım", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 47-48, Cilt:1, 2010-2011, s.248.

²²⁴ Birinci, *Osman Bey ve Matbaası*, s.8-10.

²²⁵ Burçoğlu, *XIX. Yüzyıl İstanbul Kültür Tarihinden Bir Kesit*, s.248-49.

nezdindeki yakınlığı ve güvenilirliği, hem de sahibi olduğu Matbaa-i Osmaniye'nin fiziksel şartlarının ve teknolojik imkânlarının yeterliliği gibi nedenler matbaayı Mushaf basımı için imtiyazlı bir konuma kavuşturmuştur.

Değınilen çeşitli faktörler neticesinde, Mushaf basımında deyim yerindeyse dönüm noktasını teşkil eden 13 Mart 1883 tarihinde Maârif Nezâreti ile Matbaa-i Osmaniye arasında Mushaf basımı için ilk mukavele imzalandı. Bu sıralarda artık yıpranan ve yeni alet ve edevat ile desteklenmeyen Matbaa-i Âmire'nin Mushaf'ı layıkıyla basamayacağı düşüncesinden hareketle ve Mushaf baskısı gibi nazik bir işin de her isteyen tarafından yapılmasının doğru olmayacağı mülâhazasıyla Mushaf basma hakkı ve imtiyazı Matbaa-i Osmaniye'ye verildi. Devlet ile matbaa arasındaki mukavele on sene müddetle Mushaf basma imtiyazının Matbaa-i Osmaniye'ye verilmesini içeriyordu.²²⁶

1 Mart 1298 / 13 Mart 1883 tarihinde imzalanan mukavelename sekiz maddeden oluşmaktadır. “*Maârif Nezâreti'nin taht-ı Nezâretinde tab'ı temsil edilmekte olan Şekerzade ve Kadırgalı hatlarıyla iki nevi atide muharrer şerait muciblerince Matbaa-i Osmaniye'de tab'ı temsil olunmak üzere Matbaa-i Osmaniye'ye ihale olunduğuna dair mukavelenamedir.*”²²⁷ Başlığıyla sıralanan maddelerde ilk olarak, zikrolunan Mushafların basımının, mukavelename tarihinden itibaren on sene müddetle Matbaa-i Osmaniye'ye ihale edildiğı ifade edilir. Matbaa-i Âmire' de Mushaf basımının yapıldığı birim olan Kelam-ı Kadim matbaasının alet ve edevatı senet yapılmak suretiyle Matbaa-i Osmaniye'ye devir teslim edilmiştir. Bu alet ve edevatın mukavele tarihi sona erdiğinde aynen teslim edileceğini içeren ikinci maddede, aynı zamanda Matbaa-i Âmire'nin Mushaf basımında riayet etmek zorunda olduğu şartların aynen muhafaza edilmesi gerekliliğı bildirilmiştir. Riayet edilmesi gerekenler, basımda dikkat ve itina göstererek Mushaf baskılarının hatadan salim olmasını temin etmek, baskı kâğıdının temiz olmasına dikkat etmek, basımda hassasiyet göstermek ve matbaada hiçbir gayrimüslimin çalıştırılmamasını temin etmek gibi şartlardan oluşmaktadır.

²²⁶ Birinci, *Osman Bey ve Matbaası*, s. 27.

²²⁷ BOA, ŞD., 2596/15, H-02-12-1309, Birinci, *Osman Bey ve Matbaası*, s.28-29.

Başka bir maddede, Mushafların Matbaa-i Âmire'nin uyguladığı fiyattan satılarak fiyatta herhangi bir artış yapılmayacağı kararlaştırılmıştır. Ancak farklı kâğıt türü ve cilt ile bastırıldığı surette, kâğıt ve cilt masrafının fiyata etkisi olabilirdi.

Matbaa-i Âmire'nin Mushaf basımından elde ettiği kazancın mekteplerdeki fakir çocuklara dağıtılan bazı kitap ve risâlelerin basımına karşılık olarak kullanıldığından bahisle ve Matbaa-i Osmaniye'nin kullanımına tahsis edilen alet ve edevatın bedeli olarak bir miktar paranın Maârif Nezâretine verileceği de karara bağlanmıştır. Mukavelenameye göre, Matbaa-i Osmaniye'de basılan Mushaflar da Maârif Nezâreti idaresinde basım imtiyaz ve hükmü beyan alınarak Rüsûmat İdaresinden vergisiz şekilde geçişi sağlanacaktı. Aynı zamanda basılan Mushafların her bir nüshası Maârif Nezâreti'nin mührü ile mühürlenecek ve bu mührün bulunmadığı Mushafların gümrüklerden geçişine izin verilmeyecekti.

Mukavelenin altıncı maddesinde, Kadırgalı hattıyla olan Mushaf'ın yerine meşhur hattatlardan birinin hattıyla tedarik olunacak Mushaf'ın da basımının caiz olduğu ifade edilir.

Son olarak ise, mukavelenamenin muhtevi olduğu şartlara tamamıyla riayet edilerek, şartların hilafına hal ve hareket vuku bulmadığı takdirde, mukavele süresinin bitiminde mukavele hükmünün fes olunmayacağı kararlaştırılmıştır. Tarafların hoşnut olması ve talepleri doğrultusunda söz konusu süre bitiminde yine bir müddet için daha mukavele yapılabileceği de ifade edilerek mukavele sonlandırılmıştır.

Bu son madde ile mukavele süresinin bitiminde yeni bir anlaşmanın da kapısı aralanmış oluyordu. Nitekim sürenin bitiminde yeni bir on yıllık mukavele üzerinde anlaşıldığını görüyoruz. İmzalanan ikinci mukavele 1 Kânunuevvel 1307/ 13 Aralık 1891 tarihini işaret etmektedir.²²⁸ Yine sekiz maddeden oluşan mukavele, bazı maddeleri aynen muhafaza etmekle birlikte yeni maddeler de ihtiva etmektedir. Öncelikle Matbaa-i Âmire'den Matbaa-i Osmaniye'ye devrolunan alet ve edevatın durumları hakkında tafsilatlı açıklamalar yer alır. Söz konusu aletlerin, mukavele süresinin bitiminde aynen teslim

²²⁸ BOA, ŞD., 2596/15, H-02-12-1309, Birinci, *Osman Bey ve Matbaası*, s.29-31.

edileceği ve makine ya da tezgâhlardan kırılan vesaire olursa tamir edilmesi ve aynı şekilde tedarik olunarak, Maârif Nezâretine teslim edilmesi güvence altına alınıyordu. Basılacak Mushafların sıhhatine, diğer bir deyişle hatadan ari olmasına, herhangi bir harfin fazlalığı yahut noksanlığı ya da harekelerin hatalı olması gibi durumlara karşı son derece itina gösterilmesi hususuna değinilerek, baskı kâğıdının temizliğine dikkat ve basımda gerekli hürmetin gösterilmesi gerekliliği de tekrarlanmaktaydı.

Mukavelenin dikkate değeri üçüncü maddesinde, Müslüman olan halkın özellikle maddi yönden yetersiz olanlarının cüzi bir bedel ile Kur'an'a ulaşımını kolaylaştırmak ve İranlı vesaire kimselerin basımı yasak olduğu halde gayri resmi biçimde bastıkları Mushaflar ile fiyat anlamında rekabet edebilmek için Maârif Nezâreti tarafından Mushaf'ın satış bedeli belirlenmiştir. Şekerzade hattıyla basılan Mushaflar için belirlenen bedelde artış yapılmayacağı Matbaa-i Osmaniye tarafından taahhüt olunmuştur. Önceki mukavelede olduğu gibi burada da ayırt edici husus, başka bir hat ile ve daha iyi bir kâğıt ve cilt ile yapılan basımlarda ek masrafın bedele yansiyabilecek olmasıdır.

Mukaveleye göre, Matbaa-i Osmaniye idaresi tarafından her sene için kırk kuruş Maârif veznesine ödeme yapılacaktır. Bununla birlikte, Nezâretin mührü ile mühürlenecek olan Mushafların her yüz nüshasından iki adedi herhangi bir bedel olmaksızın Maârif Nezâretine verilecekti.

İlk imzalanan mukavelede de yer alan, basılacak Mushafların Maârif Nezâreti tarafından mühürleneceği ve böylelikle gümrüklerden geçişlerinin vergisiz olacağı maddesi yeni mukavelede dahi korunurken, basılan Mushafların sıhhatinin tasdiki için ikinci bir birim daha görevlendirilmiştir. Mukavelenin imzalanma tarihinden hemen önce Bâb-1 Fetvâda teşekkül eden Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Komisyonu, Matbaa-i Osmaniye'de basılan Mushafların sıhhatini tasdik vazifesini üstlenmiştir. Artık basılan Mushaflar hem Maârif Nezâretinin hem de sıhhati tasdik olunmak üzere Bâb-1 Fetvâdaki komisyonun mührünü taşımak zorundaydı. Bu iki mührü taşımayan Mushaflar, zapt ve müsadere olunarak gümrüklerden geçişlerine izin verilmeyecekti.

Son olarak mukavelenin muhtevi olduğu şartların hilafında bir hal ve harekette bulunulmadıkça belirlenen müddet boyunca mukavele ahkâmının baki kalacağı ve

belirlenen sürenin bitiminde yine tarafların taleplerine göre hareket edileceği ifade edilmiştir.

Maârif Nezâreti ile Matbaa-i Osmaniye arasında imzalanan ikinci mukavelele ilgili olarak bu sefer bir mukavele yoluyla değil 1905 senesinde çıkarılan bir irâde yoluyla, matbaa tekrar Mushaf basım imtiyazını elde etmeyi başarmıştır.²²⁹

Matbaa-i Osmaniye'nin elde ettiği imtiyaza karşılık olarak, önceki mukavelelerde Maârif Nezâretine ödenen meblağın yerine bu sefer, irâdede belirtildiği üzere, matbaa tarafından Hamidiye Hicaz demiryoluna senelik beş yüz Osmanlı lirası verilmesi ve hatta ait evrakta senelik iki yüz liraya kadar bedelsiz olarak verilmesi şart koşulmuştur. Böylelikle Bahriye Matbaası ve diğer matbaalarda Mushaf basımı yasaklanırken, Mushaf basımının Matbaa-i Osmaniye'nin muhafaza ve inhisarı altında olduğu bildirilmiştir. Ancak değinildiği üzere, matbaanın elde ettiği imtiyazın, uygulamada korunamadığı açıktır.

Mushaf basımı 1882 yılında imzalanan ilk mukavele ile Matbaa-i Osmaniye'de devam ederken, bu hususta bir dönüm noktası sayılabilecek bir hukuki tanzim yapıldı. 1889 yılında yayınlanan bu tanzime göre, Mushaf basımı devlet tarafından serbest bırakılıyor ve usulüne uymak şartıyla her matbaacıya bu hak tanınıyordu. Ancak matbaacıların bu hakkı kullanmaları Matbaa-i Osmaniye'nin Mushaf basım imtiyazıyla çelişen bir durumu ortaya çıkarmaktaydı.²³⁰ Matbaa-i Osmaniye, Maârif Nezâreti ile imzalanan mukaveleye göre Mushaf basım hakkının bir tek kendisinde olduğunu savunuyor ve diğer matbaaların hiçbir surette basım yapmamalarını talep ediyordu. Bu konuda, gerek Maârif Nezâreti gerekse Meşihat Dairesi tarafından kesin bir kaniya varılmadığı ve diğer matbaacıların başvurularına karşın Matbaa-i Osmaniye'nin itirazlarının devam ettiği ve söz konusu birimler arasında devamlı anlaşmazlıklar yaşandığı görülmektedir.

Diğer matbaaların Mushaf basım hakkını talep etmesi Matbaa-i Osmaniye'nin, Maârif Nezâreti ile imzalanan mukaveleyi öne sürerek Mushaf basım imtiyazını savunma yolunu tutmasına neden olmuştur. Matbaaların başvurularına karşılık Matbaa-i Osmaniye İdaresi

²²⁹ BOA, İ..HUS., 132/11, H-01-06-1323

²³⁰ Birinci, *Osman Bey ve Matbaası*, s.34.

sürekli olarak mukaveleye atıf yaparak bir tek kendisinin Mushaf basabileceğini savunmuştur. Konuyla alakalı olarak arşiv belgelerine baktığımızda, Matbaa-i Osmaniye'nin söz konusu imtiyazının tam olarak korunamadığı ve dolayısıyla mukaveleye rağmen diğer matbaalarda da Mushaf basıldığı görülmektedir. Gayri resmi basımların dışında olarak, Meşihat tarafından onay alınarak basımların gerçekleştirildiği görülmektedir.

Matbaa-i Osmaniye'nin Mushaf basma hususundaki imtiyazını muhafaza etme yolundaki mücadelesi 1905 senesinde bile devam ediyordu. Bu arada matbaalar basacakları Mushafları Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi'ne tasdik ettirdikten sonra basıp piyasaya sürmekten de çekinmiyorlardı.²³¹

Mushaf basımı için Matbaa-i Osmaniye'ye imtiyaz tanınması hakkında çıkan irâdede de belirtildiği üzere, Matbaa-i Osmaniye Mushaf basım imtiyazını elde etmesinin karşılığı olarak Hamidiye Hicaz demiryolu için senelik beş yüz Osmanlı lirası ödüyordu. Ödenen meblağın daha fazlası karşılığında, kendi matbaasına imtiyaz tanınmasını teklif eden matbaacılar dahi olmuştur. Servet-i Fünun (Alem) Matbaası sahibi Ahmed İhsan Tokgöz bu matbaacılarından biridir. 1325/ 1908 yılında vermiş olduğu arzuhalde, daha önce Meşihattan onay alarak bastığı Mushaflarda, son derece itina ve hürmet gösterdiğinden ve matbaasında Hafız-ı Furkan kimseler istihdam ettiğinden bahseder. Mushaf basımının Matbaa-i Osmaniye'ye hasredilmesinin kendi matbaası da dâhil, sahipleri ve çalışanları Müslüman olan matbaaları Mushaf basımından mahrum ettiğini ifade ederek, Matbaa-i Osmaniye'nin bu imtiyaz için Hamidiye Hicaz Demir Yolu Komisyonuna ödemeyi taahhüt ettiği meblağın iki katını ödemeyi teklif etmiştir.²³²

Matbaa-i Osmaniye, Mushaf basımında elde etmiş olduğu imtiyaz için verdiği mücadeleyi II. Meşrutiyet yıllarına kadar sürdürmüştür. Bu süre zarfında gerek gayri resmi yollarla gerekse resmi sayılabilecek şekilde, Meşihattan onay alarak, Bahriye Matbaası ve Alem Matbaası başta olmak üzere çeşitli matbaalarda basımlar yapılsa da Matbaa-i Osmaniye Mushaf basımında imtiyazlı konumunu devam ettirmeyi başarmıştır.

²³¹ Birinci, *Osman Bey ve Matbaası*, s.40.

²³² BOA, Y..MTV., 305/55, H-06-12-1325

Çeşitli devlet evrakı da dâhil çok sayıda eser basan Matbaa-i Osmaniye, özellikle de Mushaf basım tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Mushaf basım imtiyazını yaklaşık otuz sene elinde bulunduran matbaa, oldukça fazla sayıda Mushaf basabilmiştir. Bastıkları Mushaflar hem yazılarının güzelliği hem de sıhhati dolayısıyla oldukça ünlenmiş ve gerek devlet sınırları içerisine gerekse yurtdışına çok sayıda gönderilmiştir.

3.2.4. Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi

3.2.4.1. Kuruluşu ve Görevleri

1889 yılında Devlet tarafından usulüne uymak şartıyla her matbaanın Mushaf basabileceği kararlaştırılınca bu konudaki gerekli mevzuat da oluşmaya başlamıştır. 31 Ağustos 1889/ 4 Muharrem 1307 tarihinde alınan Şura-yı Devlet kararında Huffaz Meclisinin teşekkülü kararlaştırılarak, Mushaf basmak isteyenlerin ne şekilde bir yol izleyeceklerinin usulü anlatılmıştır. Karar, bundan böyle basımı devlet tarafından serbest bırakılan Mushaf'ı basmak isteyen matbaacıların öncelikle Bâb-ı Fetvâya müracaat ederek, basıma dair izahat ve teminat vermelerini içeriyordu. Bâb-ı Fetvâya başvuran matbaacılar, orada müteşekkil olan ve bir reis'ül kurra ve altı yedi hafızdan mürekkep bir komisyon tarafından, basacakları Mushafları tasdik ettirmek zorundaydı.

Komisyon Mushafları inceleyerek, hatadan salim olup olmadıklarını belirleyecekti. Hatadan salim olan Mushafları resmi mühür ile mühürleyerek basımlarına onay vermek ve hatalı bulunan Mushafların ise zapt ve müsadere edilmeleri ittihaz kılınıyordu. Bu karardan önceki yıllarda basılan Mushaflar için takip edilen yol, bu Mushafların incelemesini yaparak sahih olan nüshaların tasdiklenmesi, diğerleri için ise oluşturulan hata ve sevap cetvelleriyle belirlenen ve tashih olamayacak derecede hatalı Mushafların da hükümetçe sahiplerinden satın alınma yoluyla ortadan kaldırılmaları şeklinde olmuştur.²³³

Mushaf basımının devlet tarafından serbest bırakılmasının akabinde, basımın hangi usullere göre yapılacağını belirten bir Nizamname yayınlanmıştır. Bâb-ı Fetvâ Dairesi tarafından yayınlanan Nizamnamede aynı zamanda basılacak olan Mushafların kontrolünden sorumlu, diğer bir deyişle gerek şekil yönünden gerekse muhteva yönünden

²³³ BOA, ŞD., 2596/15, H-02-12-1309

Mushafların hatadan salim olup olmadıklarını inceleyen Huffaz Meclisinin vazifeleri de belirtilmiştir.²³⁴

“*Ba-irâde-i seniyye Bâb-ı Fetvâpenahide teşekkül eden huffaz meclisinin vezaif ve muameletine ve Mushaf-ı Şerif tab ettirmek istidasında bulunanların deruhde edecekleri harekât ve teminata dair nizamname layihasıdır*” başlığı ile sıralanan on iki maddede meclisin çalışma usulü ve kendisine yapılan başvuruların değerlendirilme süreci gibi bilgileri öğrenmek mümkündür. İlk maddesinde Huffaz Meclisinin, bir reîsülkurrâ ve altı hafızdan müteşekkil olduğu yer alan talimatnamede, Mushaf basımının usulleri ve basım yapacak olan matbaaların izlemesi gereken yollar oldukça ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Ayrıca basılacak Mushafların herhangi bir hata barındırmaması hususunda hassasiyetle durulmuş ve Huffaz Meclisi bu anlamda önemli bir rol üstlenmiştir.

1889 yılında Bâb-ı Fetvâ Dairesinde bir reîsülkurrâ ve altı hafızdan müteşekkil olarak oluşturulan Huffaz Meclisi, 1892 yılına gelindiğinde müstakil birim haline getirilerek Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi ismini alır. Meclisin kuruluşunun en önemli nedeni Osmanlı Devleti tarafından Kur'an-ı Kerim basımının serbest bırakılması sonucu, matbu Kur'an nüshalarının kontrol edilmesinin gerekliliğinin ortaya çıkmasıdır. Bunun sonucunda 1892 tarihinde bir reis, sekiz aza ve bir kâtipten teşekkül eden Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi, bu görevi ifa etmeye başlamıştır.²³⁵ Öncelikle heyetin kuruluş sürecine değinecek olursak, bu durumla ilgili dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Şöyle ki II. Abdülhamid döneminde İngiltere, Halifenin Müslüman devletlerin üzerinde mevcut olan manevi nüfuzunu sona erdirmek için özellikle Hindistan Müslümanları arasında çeşitli söylentiler yayıyordu. Bu söylentilerin başında halifenin Kur'an-ı Kerim'i yanlış ve eksik bastırıldığı gelmekteydi. İşte söz konusu meclisin de bu söylentilerin önüne geçmek adına II. Abdülhamid tarafından, Meşihat dairesi içinde teşekkül ettirildiği düşünülmektedir.²³⁶ Meclisin nihai amacı da kuruluşuna binaen, Mushafların incelemesini yaparak hatadan salim olup olmadığını belirlemek ve hatasız olanlara ruhsat vermektir. Meclisten ruhsat almadan Mushaf basmak ve dağıtmak da yasaklanmıştır.

²³⁴ BOA, Y..PRK. MŞ., 4/7, H-29-12-1309

²³⁵ Aydın, Yurdakul ve Kurt, *Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, s.150.

²³⁶ Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 69.

Meclisin kuruluşundaki arka plan olarak İngiltere'nin hilafet karşıtı eylemlerine ilk dikkat çeken, Necmettin Gökkır tarafından yazılan ve Mushaf basımını ele alan çalışmadır. Meclisin kuruluşuna etki eden en önemli siyasi olay olarak İngiltere'nin hilafet karşıtı çalışmalarını ele alan yazara göre İngiltere, halifenin etkinliğini kırmak ve Osmanlıda ayaklanmalar çıkarmak için, İstanbul'da basılan Mushaflar için başta Hindistan olmak üzere İslam ülkelerinde çeşitli basın yayın yolu ile aleyhte faaliyetler yürütmüştür. İngiltere'nin İslam ülkelerinde yaydığı bu haberlere göre Osmanlının basmış olduğu Mushaflar kasten yanlış ve hatta Sultan'ın siyasi emellerine uygun bir şekilde değiştirilerek bastırılmıştır. İngiltere'nin bu propaganda çalışmalarından birisi olarak 1892 yılı Ağustos ayında *Illustrated London News* adlı gazetede yayınlanan bir habere de örnek olarak çalışmasında yer veren Gökkır, yorumlarını desteklemiştir. Nitekim habere göre Padişah, kendi çıkarına uygun bir şekilde Kur'an'a çeşitli ayetler ekleyerek ve çıkararak tahrif etmiştir.²³⁷

Padişahın Kur'an'ı tahrif ettiği söyleminin daha sonraki yıllarda da yabancı devletler tarafından kullanıldığını ve bu konuda haberler yapıldığını görmekteyiz. Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1896 yılına ait bir belge de bu konu hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, Daily News gazetesi 1896 tarihli bir haberinde, II. Abdülhamid'in, Kur'an'ın istinsah edilmesi görevini Arap rüesasına tevzi etmek üzere Arabistan kıtasına bir memur göndermiş aynı zamanda bazı ayetlerin de Kur'andan çıkarılmasını istemişti. Durumun dersaadette bulunan ulema tarafından hoşnutsuzluğa sebebiyet verdiğini bildiren haberde, padişahın Kur'an'dan ihraç ettiği ayetlerden birisinin de "*Hak Teâla Hazretleri zalimleri sevmeyiz.*" Ayeti kerimesinin olduğu yazılmıştır. Yine aynı belgeden, bu yalan habere cevaben bir kıt'a reddiye yazılarak Avrupa gazetelerine gönderilmek üzere Mösyö Grossere verildiğini de öğrenmekteyiz.²³⁸

3.2.4.2. Personel Kadrosu ve Çalışma Biçimi

Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin personel kadrosu hakkındaki bilgileri yine devlet Salnâmelerinden takip etmekteyiz. Heyetin personel kadrosu hakkında genel bilgiler vermekle yetinilecektir. Bu çerçevede, heyetin kuruluş yılını takiben yayımlanan

²³⁷ Gökkır, *Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, s.62.

²³⁸ BOA, Y.PRK. HR., 16/17, H-28-01-1310

1310/1893 tarihli Salnâmede yer alan bilgiler, personel kadrosu hakkında genel bir çerçeve çizmek açısından tabloda gösterilmiştir.²³⁹

Tablo 3: Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi Personel Kadrosu (1310)

İsmi	Görevi
İsmail Hakkı Efendi	Reis
Ahmed Sükrü Efendi	Aza
Mehmed Neş'at Efendi	Aza
Mehmed Hulusi Efendi	Aza
Mehmed Emin Efendi	Aza
Hüseyin Efendi	Aza
Süleyman Efendi	Aza
İbrahim Efendi	Aza
Mehmed Nuri Efendi	Aza
Mehmed Fehmi Efendi	Kâtip

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1310

Tabloda görüldüğü üzere Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti, bir reis sekiz aza ve bir de kâtipi bünyesinde barındırmaktaydı. Heyetin personel kadrosunun hemen hemen aynı seyirde devam ettiğini söyleyebiliriz.²⁴⁰

Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti, Mushaf basımında konum itibarıyla en üst derecede görev yapan birimdir. Heyetin yürüttüğü faaliyetlere bakacak olursak Mushaf basımında üstlendiği sorumluluk daha aydınlatıcı olacaktır. Heyet, kuruluşunun akabinde, önceden neşredilen ve hali hazırda kitapçılarda satılan Mushaf nüshalarını denetlemeye başlamıştır. Ancak buralarda satılan Mushafların içerisinde hata barındırdığı tespit edilerek, bunların sıhhatinden pek memnun kalınmamıştır. Bu Mushaflarda bulunan yanlışlara binaen Meşihat, bu konuda bir adım atar. Buna göre, hata ve savab cetvelleri oluşturularak, basılı Mushaf nüshalarındaki yanlışlıklar böylelikle belirlenecekti.

²³⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1310, s.209-210

²⁴⁰ Personel kadrosunun yıllara göre dağılımı gösteren bir örnek tablo için bkz: Filiz Dıġıroġlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu*, (ed: Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay), Ankara, TBMM Basımevi, 2017, s.637.

Kararlaştırılan usule göre, heyet tarafından yapılan inceleme sonucu sahih olduğu anlaşılan Mushaf lar mühür ile tasdik edileceklerdi. Sahih olmayan Mushaf lar ise hata ve savab cetvelleri vesilesi ile hataları belirlenerek, iyileştirilebilir durumda olanlar belirlendikten sonra tashih edilebileceklerdi. Tashih edilemeyecek derecede hata barındıran Mushaf lar için ise devlet tarafından sahiplerinden satın alma yoluyla ortadan kaldırılması hedefleniyordu.²⁴¹

Meşihat bünyesinde Mushaf basımlarına onay vermek ve baskıları denetlemekle görevli bir birim oluşturulmasına karşın Mushaf basımı hususunda Matbaa-i Osmaniye ile Maârif Nezâreti arasında imzalanan mukavele hasebiyle, Mushaf basımının buraya hasredilmesi uygulamada birtakım karışıklıkları da beraberinde getirmiştir. Maârif Nezâreti ile Matbaa-i Osmaniye arasında imzalanan mukavele ve matbaanın Mushaf basma konusundaki imtiyazlı konumuna rağmen, diğer matbaacılar Mushaf basma konusunda talepte bulunabilmişlerdir.

Özellikle 1889 yılında devlet tarafından Mushaf basımının serbest bırakılarak isteyen matbaacıların belirli kaidelere uymak şartıyla Mushaf basabileceği kararından sonra bu konuda belirsizlikler yaşanmaya başlar. Mushaf basımının bir matbaaya hasredilmesine karşı çıkan ve Mushaf basım haklarını savunan matbaacılar usulen Meşihat Dairesi'ne başvuruda bulunarak basacakları Mushaf lar için ruhsat talep edebilmişlerdir. Nitekim bu hususta yayınlanan nizamname matbaacıların başvurularına zemin teşkil etmiştir. İmzalanan mukaveleye rağmen diğer matbaacıların ve özellikle de bu konuda oldukça ısrarlı olan Matbaacı İsmail Hakkı Efendi'nin Mushaf basım hakkını talep etmesi, Meşihat Dairesini mukavelenin kesin ve tam sınırlarını sorgulamaya götürmüştür. Bunun neticesinde Maârife gönderilen tezkire ve sualler şu şekildedir;²⁴²

“Mushaf-ı Şerife tabı imtiyazı vaktiyle ve kuyudatı lazıme riayet şartıyla Nezâreti celilerine tahsis burulmuş olduğu halde mukavele-i mahsusa ve bir müddet-i mahdude ile Matbaa-i Osmaniye'ye terk edilmiş olan imtiyazına göre Kadırgalı ve Şekerzâde ve Hafız Osman ve şeyh merhumların hatlarıyla olan veyahut etrafında bazı Tefasir-i Şerifeyi havi bulunan birkaç nevi Mushaf-ı Şerife'nin tab'ına mı münhasırdır? Yoksa ale'l itlak tab-ı

²⁴¹ BOA, Y..PRK. MŞ., 4/81, H-30-12-1310

²⁴² BOA, ŞD., 2596/15, H-02-12-1309

Mushaf hakkında mıdır? Ve imtiyaz-ı mezkûrun matbaa-yı mezkûreye terki irâde-i seniyyeye müstenid midir? Yahut Nezâreti celilelerinden terk olunan imtiyazdan başka Matbaa-i mezkûrenin Mushaf-ı şerife tab'ı için ayrıca bir imtiyazı var mıdır? Buralarının bila-taraf bilinmesi lazım gelmiş olduğundan keyfiyetin tafsilen iş'ar ve mukavelename ile irâde-i seniyye olduğu halde suretlerinin tisyarına himmet buyurulması” 11 Rebiyy'ül-evvel 1309 / 3 Teşrin'i-evvel 1307

Belgede görüldüğü gibi Meşihat Dairesi, kendisine yapılan başvurulara karşı Matbaa-i Osmaniye ile imzalanan mukavelenamenin içeriğini öğrenmek için Maârif Nezâretine çeşitli sualler yöneltmiştir. Suallerde sorgulanan temel husus, mukavelename ile Matbaa-i Osmaniye'nin Mushaf basımında elde ettiği imtiyazın sınırları, hangi Mushaf için geçerli olduğu, matbaanın Mushaf basımı için başka bir imtiyaza sahip olup olmadığıdır. Aynı zamanda imzalanan mukavelenin irâde-i seniyyeye dayanıp dayanmadığı da sorgulanan hususlardandır. Meşihat Dairesi, bu sualleri sorarak, bir bakıma Mushaf basımı için gelen başvurulara karşı nasıl hareket etmesi gerektiğini kesinleştirmek istiyordu. Meşihat Dairesinden yöneltilen suallere karşılık Maârif Nezâreti tafsilatlı bir şekilde açıklamaya gitmiştir. Mushaf basım sürecinin başından itibaren geçirdiği safhaları anlatan Nezâret, Matbaa-i Osmaniye ile imzalanan mukavelenin maddelerine ve şartlarına da ayrıntılı bir şekilde değinerek kendisine yöneltilen sualleri cevaplamaya çalışır;²⁴³

“...matbaa-i mezkûre kudret-i maliye ve şekl-i idare ve emniyet-i intizamca memleketimizde bulunan matbaaların en birincisi olduğu ma'lum ve matbuatının sıhhat ve nefaseti dahi mücerreb ve meczum olub Mushaf-ı Şerif tab 'ı gibi şayan-ı dikkat ve itina olan bir emr-i mühimmin bu matbaaya ihalesi hizmet-i mühimme-i mezkûrenin hüsn-ü ifasına kâfi olacağı cihetle muvafık-ı hal ve maslahattır. Binaberin Bâb-ı Valâ-yı Fetvâpenahilerinde müteşekkil Mesâhif-i Şerife komisyonu tarafından Mushaf-ı Şerif tab'ı için bazı kimesnelere ruhsat verildiği müstahber olub keyfiyet sahih olduğu takdirde bu husus Nezâret-i âcizinin hukukuna tecavüz demek olacağı gibi matbaa-i mezkûre idaresiyle münakid mukavele-i ma'ruze ahkâmına dahi mugayir olacağından başka birtakım yanlış Mushaf-ı Şerif nüshalarının intişarına badi olarak manen dahi mes'uliyeti

²⁴³ BOA, ŞD., 2596/15, H-02-12-1309, Birinci, Osman Bey ve Matbaası, s.36-37.

davet edeceği varest-e arz ve tezkâr olmağla şimdiye kadar Mushaf-ı Şerif tab 'ı için komisyon-ı mezkûr tarafından her kime ruhsat verilmiş ise istidadı ile badema dahi kimseye bu husus için ruhsat ve selahiyet verilmemesi lazımeden ve bu babda mevcud olan evrak ve mukavelat suretleri manzûr-ı âli-i dakayık-dainleri buyurulmak üzere leffen takdim kılınmış olmağla icra-yı muktezası rey ve irâde-i âliye-i cenab-ı meşihat-penahilerine mütevakkıf bulunmuş olmağın ol-babda emr-ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 26 Cemaziye'l-evvel sene /309 ve fi 16 Kanun-ı evvel sene 1307"

Görüldüğü üzere Mushaf baskılarının yanlış şekilde, hatalı olarak basımının yapılabileceği endişesinin devam ettiği gibi, bu nedenle Mushaf basımının ülkede bulunan matbaaların en iyisi kabul edilen matbaaya hasredildiği açıklanmaktadır. İmtiyaz sahibi matbaa dışında, başka bir matbaanın bu işi yapmasının Matbaa-i Osmaniye'nin hakkına tecavüz olarak görüldüğü açıktır. Ancak yukarıda da adı geçen matbaacı İsmail Hakkı Efendi, mukavele şartlarının muğlak ifadeler barındırdığından bahisle diğer matbaacıların da Mushaf basabileceğini savunmuştur. Bu konuda gerek Maârif Nezâreti gerekse Meşihat Dairesine sürekli başvuruda bulunarak Mushaf basmak için ruhsat talep etmiştir. Ancak talep ettiği Mushaf basım ruhsatını tüm ısrar ve çabalarına rağmen bir türlü elde edememiş olacak ki ruhsatsız basım yapma yoluna gitmiştir.²⁴⁴

Maârif Nezâreti'nin bu konudaki görüşüne rağmen diğer matbaaların Mushaf basımı için yaptıkları başvuruların önüne geçilememiştir. Ancak Meşihat Dairesi'ndeki görevli heyet, bu noktada başvuruda bulunan matbaacılara ruhsat verme işine uzun süre oldukça ihtiyatlı yaklaşmış ve matbaacılar uzun süre buradan onay alamamışlardır. Bu durum neticesinde Matbaa-i Osmaniye'den başka bir matbaada Mushaf basımına bir müddet müsaade edilmemiştir.

Matbaa-i Osmaniye haricindeki matbaalarda Mushaf basımının yapılamadığı yıllarda Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin faaliyet alanına bakacak olursak, heyetin bu süreçte Matbaa-i Osmaniye'de basılan Mushafları denetlemek, bulunan hataları tashih etmek ve hatasız nüshaları tasdik ve mühürlemek vazifelerini yürüttüğünü söyleyebiliriz. Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti bu yıllarda Matbaa-i Osmaniye'de basılan Mushafları gözden geçirerek hatadan salim olup olmadığını belirlemiş ve resmi mühür ile mühürlemiştir. Bu

²⁴⁴ BOA, MF. MKT., 443/16, H-27-11-1316

husus Maârif Nezâreti tarafından Matbaa-i Osmaniye idaresine hitaben yazılan yazıda bildirilerek, matbaanın bastığı Mushafları Bâb-ı Fetvâda teşkil olunan komisyonda tasdik ederek mühürlettirmesi gerekliliği bildirilmiştir. Aksi takdirde söz konusu komisyondan tasdik olunmayan ve dolayısıyla mührü bulunmayan Mushaflar zapt ve müsadere olunacaktı.²⁴⁵

Maârif Nezâreti tarafından resmi mühür ile mühürlenmeyen Mushafların hangi matbaada basılırsa basılsın Meşihat bünyesinde faaliyet gösteren heyette tetkik ve tasdik edilmedikçe neşrine ve gümrüklerden geçişine müsaade edilmediği²⁴⁶ bilinse de basım için tek yetkili konumda olan Matbaa-i Osmaniye’de basılan Mushafların dahi Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti’nin tetkikinden geçmek zorunda olması dikkate değerdir.

Matbaa-i Osmaniye’de basımlar devam ederken, diğer matbaacıların ısrarlarının sonucunda çeşitli matbaalar da Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyetinden onay alarak Mushaf basmaya muvaffak olmuşlardır. Örneğin, Bahriye Matbaasında, Meşihat tarafından sehiv ve hatadan salim olduğu tasdik edilmek suretiyle, ruhsatlı bir şekilde Mushaf basımı yapıldığını ve padişaha dahi arz edilen bu Mushaf nüshasının padişah tarafından da beğenildiğini yine belgelerden öğrenmekteyiz.²⁴⁷

Yine Alem matbaası sahibi Ahmet İhsan Tokgöz de Bâb-ı Fetvâyâya müracaatla, Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyetine tasdik ettirerek Mushaf basan matbaacılar arasında yer almıştır. Mushaf basma sürecini hatıralarında anlatırken, her Müslümanın Allah kelamını neşre mecbur olduğuna dair Kur ’anda mevcut emre sığınarak bu işe giriştiğini ifade etmektedir.²⁴⁸

Söz konusu matbaalarda gerçekleştirilen basımlarda da Matbaa-i Osmaniye ile imzalanan mukavelede belirtilen hususlara benzer, şartlara tabi olmuştur. Bunlar özellikle basıma son derece hürmet ve itina gösterilmesi, Mushaf basılacak matbaada gayrimüslim bulundurulmaması gibi hususlar olmuştur. Yine basım yapılacak matbaanın fiziki şartları da önemli bir etkindir. İşte bu şartlar neticesinde basımı yapılan Mushaflar, Teftiş-i

²⁴⁵ BOA, MF. MKT., 113/43, H-19-02-1307

²⁴⁶ BOA, MF. MKT., 125/91, H-23-06-1308

²⁴⁷ BOA, Y..PRK. ASK., 157/56, H-04-09-1317

²⁴⁸ Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, Hazırlayan: Necati Tonga, Çolpan Yayınları, İstanbul, 2020, s.153.

Mesâhif-i Şerife Heyeti'nden tetkik ve tasdik alarak ve heyete ait mühür ile mühürlenerek resmiyet kazanabilmişlerdir.

Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin Mushaf dışında bir diğer sorumluluk alanı da Kur'an ilimleri ile alakalı olarak tecvit kitaplarının denetlenmesidir. Bu eserlerin denetiminde, Mushaf dışı dini eserlerin basımında yetkili olan Tedkîk-i Müellefât Heyeti gibi konumlandırıldığını görmekteyiz. Zira bir tecvid kitabı bastırmak isteyen kişi yine ilk olarak Maârif Nezâretine başvurmakta, oradan ise söz konusu heyete havale edilen eserler burada incelenerek hatadan salim olup olmadıkları kontrol edilirdi.

Konuyla ilgili bir belgede Hacı Yusuf adındaki zat *Mükemmel Kuran-ı Kerim Tecvidi* adını verdiği bir risâlenin tab' ve neşrine ruhsat talebiyle Maârif Nezâretine başvurmuştur. Maârif Nezâreti'nde Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti eseri inceler ve eserin “*mündericâtı ulum-ı şeriyeye müteallik olmakla badema icabı ifa olunmak üzere evvele mirde Bab-ı Vala-yı Fetvâpenahiye irsal buyurulması*” nı ister. Böylelikle Bâb-ı Fetvâda, Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisine ulaşan eser burada ayrıntılı biçimde incelenir ve ardından olumlu ya da olumsuz görüş bildiren meclisin kararına göre hareket edilirdi. Örnekteki eserin durumu için meclisin kararı olumsuz yöndedir. Oldukça kısa bir biçimde “*li-ecl el tedkik irsal buyurulan ilmi tecvid risâlesinin hatadan salim olmadığı cihetle tab ve neşri caiz olmadığı Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi'nden ifade olunarak leffen savb-ı alilerine iadesi ibtidar kılındı.*” denilerek karar açıklanmıştır.²⁴⁹ Bu karar ile birlikte Maârif Nezâretine gönderilen eserleri ve alınan kararı eser sahibine iletmek de Maârif Nezâreti'nin sorumluluğunda bulunmaktaydı.

Yine başka bir Kur'an tecvidi hakkındaki *Menşeu't- Tecvid* adlı kitap da muhteviyatı itibariyle Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin gündemine geldiğinde, incelemesi yapılan kitabın içeriğinde görülen hataların kesreti nedeniyle kitabın tab' ve neşrinin caiz olmadığı belirtilir.²⁵⁰

Zaman zaman Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin varmış olduğu kararlar Maârif Nezâreti tarafından tartışılmıştır. İbtidai Mekteplerinde okutulan *Tecvid Risâlesi*

²⁴⁹ BOA, MF. MKT., 403/23, H-12-0-1316

²⁵⁰ BOA, MF. MKT., 410/55, H-23-03-1316

hakkında yapılan değerlendirmeler üzerinden bu durumu okuyabiliriz. Şöyle ki, Mekteb-i Sultani muallimlerinden Hafız Refi Efendi tarafından önceki yıllarda hazırlanmış olan ve hali hazırda mekteplerde okunmakta olan *Tecvid Risâlesi* Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti tarafından incelenince muhteviyatında birçok hata tespit edilmiştir. Muhteviyatında bulunan hatalara binaen heyet, mekteplerde eskiden olduğu gibi Karabaş Veli'nin tecvidinin okutulmasını ister. Maârif Nezâreti, bunun üzerine gönderdiği tezkirede, Karabaş Veli Tecvidinin muhteviyatının sahih olduğu bilinmesine karşın, kadim bir eser olması hasebiyle içindeki ifade ve tabirlerin mekteplerde okuyan talebeler ve dahi muallimler tarafından bile anlaşılmasının zor olduğunu ifade eder. Bu nedenle Karabaş Tecvidine kıyasla, zamanın ihtiyacına ve lisanına daha uygun olan söz konusu tecvit Risâlesinde görülen hataların heyet tarafından tashih olunarak basımına ve böylelikle mekteplerde okutulmasına cevaz verilmesi veyahut heyet tarafından ihtiyaca uygun bir tecvid Risâlesinin tertip edilmesi talep edilmiştir. Bu tezkire üzerine, heyet tarafından tanzim edilen cetvelde Risâle içerisindeki hatalar ayrıntılarıyla ortaya koyularak tashihi yapılmıştır.²⁵¹

Heyetin eser inceleme ve karar sürecine bakıldığında çalışma tarzının, dini kitapları incelemekle görevli olan Tedkîk-i Müellefât Heyeti'ne benzerliği açıkça görülmektedir. Nitekim hem çalışma tarzlarının benzerliği hem de faaliyet alanlarının birbirine yakınlığı sebebiyle olsa gerek II. Meşrutiyeti takiben iki heyetin birleştirildiğini ve tek çatı altında çalışmalarını sürdürdüğünü görmekteyiz.

Son olarak söylemek gerekirse, Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti, II. Abdülhamid tarafından teşekkül ettirilmiş ve Mushaf basımı ve denetiminde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu dönemde resmi olarak basılan Mushafların tashih ve tasdik işlemlerini üstlenen heyet, gayri resmi basımların dahi kontrolünü yapmıştır. İslam dininin kutsal kitabının her türlü tahrif ve tağyirden ari olarak basılmasını amaçlayan heyetin, ihtiyaca binaen teşkil edildiği görülmektedir. Nitekim günümüzde dahi, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde, “Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı” adı ile aynı faaliyeti yürütmekte olan bir kurulun varlığı, bu durumu desteklemektedir.

²⁵¹ BOA, MF. MKT., 228/12, H-22-03-1312

3.2.5. Gayri Resmi ve Kaçak Mushaf Basımı

Kur'an'ın matbaada basılmasından önce Kur'an, Mushaf'ın orijinal metnini korumayı amaçlayan, ona ait olmayan herhangi bir şeyin metne girişini önleyen ve harfleri ve kelimeleri çoğunlukla dekoratif şekilleri ile muhafaza eden hattatlar tarafından el ile yazılmıştır.²⁵² 19.yüzyıl ortalarının İstanbul'unda bir Kur'an nüshası, kâtibin hızı ve koşullarına bağlı olarak bir ay, birkaç ay ya da yıllar içinde el marifetiyle üretilebilirdi. İnsan eliyle üretim yönteminin bir sonucu olarak Kur'anın en mütevazı nüshası bile çok az sayıda insanın sahip olabileceği bir nesneydi.²⁵³

El yazması Kur'anların yüksek fiyatları dolayısıyla da, halkın az bir kısmı onları satın alabiliyordu. El yazması Kur'an'ları satın alamayan çoğunluk ise imparatorluğa gizlice sokulan yahut imparatorluk içerisinde gayri resmi yollarla basılan ruhsatsız Kur'an'ları satın almaya yöneliyordu. Devlet bu gayri resmi basımlara karşı çeşitli tedbirler alsa da, tamamen önlemeye muvaffak olamamıştır. Bu ruhsatsız Kur'anların ülkeye girişinin ve basılmasının tam anlamıyla önlenememesi ve bunların halkın elinde dolaşması devleti son derece rahatsız etmiştir. Hatta Ahmed Cevdet Paşa, İranlıların gizlice bastıkları Kur'anların bakkal dükkânlarında dahi satılır olmasından duyduğu rahatsızlığı eserinde dile getirmiştir.²⁵⁴

Osmanlı Devleti'nde resmi olarak Mushaf basımı 1870'li yıllara gelindiğinde başlasa da bu tarihten çok önce, özellikle İstanbul'da gayri resmi yollarla Mushaf basımı yapılmaktaydı. İstanbullu yayıncıların resmî ya da kaçak suretle her dönem Mushaf basmaya devam ettikleri bilinen bir gerçektir. Bu yayıncıların başında da İstanbul'da ilk matbu Mushaf basımını gerçekleştiren Acem matbaacılar gelmektedir.²⁵⁵ Örnek vermek gerekirse, ilk Türk kitapçılarından olan İranlı Hacı Kasım Efendi gayri resmi olarak Mushaf basanlar arasındadır. 1867 yılında taş basma usulüyle gayri resmi bir şekilde Mushaf basımı yaptığını ifade etmektedir.²⁵⁶

²⁵² Necmettin Gökçır, "Printing Mushaf or Gaining Power and Authority over the Muslim World", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Sayı: 2, 2018, s.25.

²⁵³ Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, s.47.

²⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme*, s.128.

²⁵⁵ Filiz Dıgıroğlu, "Tedkik-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi Kütüphanesi'ndeki Mushaflar", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Sayı: 34, 2018, s.152.

²⁵⁶ Naşid Baylav, *İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi*, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s.9.

Hacı Kasım Efendi, Hakkaklar Çarşısında bulunan dükkânında 1200 tane gayri resmi basım Kur'an bulunduğunu ve bu durumun Matbuat İdaresi tarafından duyularak, dükkânı teftiş etmek için bir heyetin geldiğini de anlatır.²⁵⁷ Yine başka bir İranlı matbaacı, Kitapçı Tahir'in de dükkânında Kur'an-ı Kerim sattığı da bilinmektedir. Ancak bunlar çoğunlukla ruhsatsız basılan Kur'an'lardır.²⁵⁸

Osmanlı Arşivi'nde bu hususta oldukça fazla sayıda kayıt bulunmaktadır. Rüsûmat Emaneti ve Zaptiye Nezâreti ile Maârif Nezâreti Mushaf basımı konusunda devamlı iletişim halinde olmuşlardır. Matbaa-i Âmire' den başka yerde Mushaf basımının kesin bir şekilde yasaklanmasına rağmen matbaacıların gizliden gizliye Mushaf basmaya devam ettiklerini görmekteyiz. Nitekim ilgili birimlerin yazışmalarına baktığımızda bu durum açıkça görülmektedir. Gümrüklerde memurlarca ele geçen ve Zaptiye Nezâreti tarafından ele geçirilen Mushaf sayıları da oldukça fazladır.

Rüsûmat Emanet'lerinde ele geçirilen yahut Zaptiye Nezâreti tarafından alıkonulan Mushaflar Maârif Nezâretine bildirilir ve oraya gönderilirdi. Maârif Nezâretine ulaşan Mushaflar, tevkif edilerek Nezâret bünyesinde bulunan kütüphanede koruma altına alınırdı. Mushaflar burada ilgililerce muhafaza edilmekteydi. Örneğin, Zaptiye Nezâreti tarafından ele geçirilen, yetmiş iki nüsha Mushaf'ı Şerif, yirmi adet En'am ve beş adet Amme cüzü Maârif Nezâretine gönderilerek, oradan Maârif Kütüphanesine teslim edilmişti.²⁵⁹ Yine Rüsûmat Emanet'inden de gümrüklerde ele geçirilen Mushaflar da Maârif Nezâretine gönderilmekteydi. Buraya gönderilen Mushaflar tevkif edilerek hıfz edilmek üzere korunmaktaydı.²⁶⁰ İlk Türk kitapçılarından olan Hacı Kasım Efendi de gayri resmi yollarla Mushaf basanlar arasındadır. Hacı Kasım Efendi'nin, Dersaadetten Rusçuk'a götürmek üzere olduğu eşyanın içerisinde gizlediği iki yüz adet En'am cüzü ve yirmi sekiz adet Mushaf-ı Şerif gümrük memurlarınca ele geçirilerek Maârif Nezâretine ulaştırılmıştır.²⁶¹

²⁵⁷ Baylav, a.g.e. , s. 1

²⁵⁸ Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmalar Dergisi*, 2017, s.201.

²⁵⁹ BOA, MF. MKT., 58/42, H-17-12-1295

²⁶⁰ BOA, MF. MKT., 57/70, H-19-06-1295

²⁶¹ BOA, MF. MKT., 50/135, H-07-08-1294

Özellikle gümrüklerde çok sayıda Mushaf ele geçirilmekteydi. Girit sahilinden çıkarılmakta iken gümrük memurlarınca kırk iki nüsha Mushaf ele geçirilmişti. Bu Mushafların İranlılar tarafından basıldığı da bildirilmiştir.²⁶² Gümrüklerden geçişi yasak olduğu için Vortan adlı tacirden beş adet matbu Mushaf ele geçirildi.²⁶³ Mushaflar Maârif Nezâretine gönderilerek tevkif ve hıfz edildikleri bildiriliyor. Yine, Dersaadetten Mudanya iskelesine giden vapurdan bir yolculunun ihraç edip Bursa'ya nakletmek üzere iken derdest edilip gönderilen on adet matbu Mushaf-ı Şerif, Rüsûmat Emaneti tarafından Maârif Nezâretine gönderilmişti.²⁶⁴

Maârif Nezâreti, Matbaa-i Âmire dışında gayri resmi surette, herhangi bir yerde Mushaf basıldığını yahut satıldığını duyarsa Zaptiye Nezâretine durumu bildirerek gereğinin yapılmasını isterdi. Basmacı Rıfat Efendinin Süleymaniye civarındaki matbaasında Mushaf-ı Şerif bastığı ve bu Mushafların, Beyazıt'taki Kâğıtçı Saffet Efendi'nin dükkânında satılmakta olduğu Maârif Nezâreti tarafından haber alınmıştı. Bunun gibi Valide Hanında yerleşik olan bazı İranlıların dahi Mushaf-ı Şerif tab' ve neşretmekte oldukları tahkik kılınmış ve bu ise padişah irâdesi ile yasaklandığı için, gerek Rıfat Efendinin matbaasında ve gerek Valide hanında basılan Mushafların buldurulması isteniyordu. Aynı zamanda söz konusu Mushaflar ile basım yapılan taşların zapt ve müsadere edilmesi de yine Zaptiye Nezâretine bildirilmişti.²⁶⁵

Rüsûmat Emanetlerinde Maârif mührü bulunmayan gayri resmi herhangi bir Mushaf ele geçirildiği takdirde Maârif Nezâretine gönderilir ve orada Encümen tarafından incelemesi yapılarak, mühürsüz basımlara el konulurdu.²⁶⁶ Bu hususta Maârif Nezâreti zaman zaman gerekli birimlere bilgilendirmeler yapmıştır. Zaptiye Nezâreti'ne yazılan bir tezkirede, Maârif Nezâreti dışında basılan Mushafların Nezârete gönderilmesi gereği bildirilir. Mushaf basımının irâde-i seniyye ile Maârif Nezâretine mahsus ve münhasır olduğu hatırlatılırken, aynı zamanda gerek yerli halktan gerekse ecnebi tebaadan hiç kimsenin

²⁶² BOA, MF. MKT., 51/190, H-02-12-1294

²⁶³ BOA, MF. MKT., 47/117, H-07-04-1294

²⁶⁴ BOA, MF. MKT.,50/67, H-20-07-1294

²⁶⁵ BOA, MF. MKT., 50/115, H-29-07-1294

²⁶⁶ BOA, MF. MKT.,93/30, H-28-05-1304

hariçte Mushaf basma salahiyetinin olmadığı da hatırlatılır. Şu halde iken Maârif Nezâreti dışında basılan Mushafların toplattırılarak Maârif Nezâretine gönderilmesi istenmiştir.²⁶⁷

Maârif Nezâreti tarafından Rüsûmat Emanetine yazılan bir tezkirede, ele geçirilen Mushafların zapt ve müsadere edilmesi gereği bildirilirken aynı zamanda bunun nedeni de ifade edilmekteydi. Mushafların zapt ve müsadere edilmesine sebep olan durum ilgili belgede ifade edildiği üzere; “şunun bunun bila ruhsat yanlış olarak bastıkları Mushaf-ı Şerife'nin ol suretle yani yanlış oldukları halde intişar etmemesi” idi. Diğer bir sebep de Maârif Nezâretinin hakkı olan Mushaf basımının birtakım şartlar mukabilinde Matbaa-i Osmaniye'ye hasredilmesi dolayısıyla, matbaanın hakkı olan imtiyazın korunmak istenmesiydi.²⁶⁸

Ülke içerisinde yapılan gayri resmi basımlar dışında, diğer ülkelerde basılmış olan Mushaflar da mütemadiyen kaçak yollarla Osmanlı ülkesine sokulmakta ve satışları yapılmaktaydı. Devleti son derece uğraştıran ve aslına bakılırsa başlangıçta resmi şekilde, devlet eliyle Mushaf basımına sebep olan bu durum her zaman için sorun teşkil etmeye devam etmiştir. Kaçak yollarla ülkeye getirilen Mushafların ele geçirilmesi ve satışının yasaklanması ile ilgili, sürekli olarak ilgili Nezâretlere bilgilendirmeler yapılmıştır. 1900/1318 yılında bu konu ile alakalı olarak bir irâde çıkmış ve bu irâde gazetelere dahi ilan verilmiştir.²⁶⁹ Yayınlanan irâde aşağıda verilmiştir.

“Rusya’da tab olunan ve sehv ve hatadan salim olmayan Mushaf-ı Şerife'nin gezici satıcılar tarafından yüzer paraya satılmakta olduğu ve kezalik Mısırdaki ekser cihati galat olarak basılmış olan bazı Mushaf-ı Şerife'nin ayanen sahaflarda fûruht olunmakta bulunduğu arz-ı atabe-i ulya kılınmış olduğundan bunların heman toplattırılmasıyla beraber sahaf dükkânlarında öyle galat Mushaf-ı Şerif bulunmasına ve bunların sattırılmasına mahal vermek gibi asar-ı müsamaha gösteren memurların tevbih olunması ve daire-i meşihatta müteşekkil heyeti mahsusa tarafından kıraat ve sehv ve hatadan salim olduğu tasdik ve işaret olunmaksızın basılmış olanların her kimin yed'inde görülecek olur ise ahz ve zapt olunacağıının da gazetelerle ilan kılınması şerif-südur buyurulan irâde-i seniyye-i cenab-ı hilafetpehani icab-ı aliyesinden bulunmuş olmağla ol

²⁶⁷ BOA, MF. MKT., 59/217, H-23-01-1296

²⁶⁸ BOA, MF. MKT., 87-120, H 04-12-1302

²⁶⁹ BOA, İ.HUS., 83/162, (1318R-085), H-22-04-1318

babda emr-ü ferman hazreti veliyyül emrindir.” Fi 22 Rebiü'l-ahir 1318 ve fi 6 Ağustos 1316

İradede, Rusya ve Mısır'da çoğunluğu hatalı olarak basılan Mushafların sahaflarda satılmasından duyulan rahatsızlık dile getirilirken, aynı zamanda bu Mushafların sahaflarda satılmasına müsamaha gösteren memurların dahi azarlanarak uyarılması gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, Teftiş-i Mesahif-i Şerife Heyeti'nin tasdiki alınmaksızın hiçbir şekilde Mushaf basılamayacağı tekrarlanırken, bu Mushafların buldukları yerde ele geçirileceği ifade edilmiştir.

Mushaf basımının öncelikli olarak başladığı Avrupa ülkelerinden sürekli olarak kaçak yollarla Osmanlı ülkesine Mushaf sokulmuştur. Bununla ilgili birçok ülkenin ismini zikretmek mümkündür. Söz konusu Mushafların dolaşımının yasak olmasındaki en önemli sebep, Mushaf basımının devletin kontrolündeki bir matbaada yapılmasının dışında, gayrimüslim ülkelerde basılan Mushafların basımda riayet edilmesi gereken şartlara uyulmayacağı düşüncesi idi. Dolayısıyla Mushafların basımında gerekli hürmetin gösterilmediği ve basımda hata olmamasına yeterince dikkat gösterilmediği düşüncesi hâkimdi. Bu durum arşivdeki belgelerde açık bir şekilde ifade edilmiştir. Örneklere bakacak olursak, Viyana'da basılarak Osmanlı ülkesine getirilmeye çalışılan Mushaflar için Maârif Nezâreti, Rüsûmat Emanetine bilgilendirme yaparken, bu Mushafların yasaklanma sebeplerini de şu şekilde ifade ediyordu; “*Viyana matbuatından olup memalik-i şahaneye idhaline çalışılmakta bulunulmasından dolayı iktiza-yı halin icrası iş'arı buyurulan mushaf-ı şerif ahalisi islam olmayan bir memalikte ihtiram-ı lazime ile tab' olunmamış ve bittabi istikametine de itina kılınmamış olduğu cihetle memalik-i şahaneye men'i duhulü lazım geleceğinin Rüsûmat emaneti celilesine tebliği...*”²⁷⁰ Belgede zikredildiği üzere, Mushafların yasaklanmasının temel nedeni olarak, gayrimüslim bir ülkede basılmasına binaen basımda gerekli hürmetin gösterilmediği ifade edilmektedir.

Kaçak yollarla ülkeye getirilen Mushafların görüldükleri yerde zapt ve müsadere edilmeleri usulü genel olarak uygulansa da farklılıklar da mevcuttur. Bombay'da basılan

²⁷⁰ BOA, MF. MKT., 77/15, H-22-10-1299

Mushaflar için uygulanan usulde bu farklılığı görmek mümkündür.²⁷¹ İlgili belgede; *“Kelam-ı Kadim vacib ’ül-tazimin hayy-ı tab’ ve temsilinde ihtiramat-ı faikaya riayet olunup olunmadığına dikkat vacibe-i zimmet-i islamiyyet olup hâlbuki diyar-ı ecnebiyede tab olunan Mushaf-ı Şerife hakkında şu usule riayet edilip edilmediğine kesb-i vukuf emri müstehil ve binaberin bu mesellü Mushaf-ı Şerifenin memalik-i mahruseye idhaline ve gümrüklerden imrarına ruhsat itası bil-ahere memalik-i ecnebiyenin her tarafında matbu kelam-ı kadim idhaline bir emsal kapısı açmak demek olarak bu suretin ihtiyar-ı balada rabt ve beyan olunan mülahazadan dolayı gayri kabil olduğu gibi müsadereleri tarafına meyil dahi na-muvaffak olacağından zikr olunan Mushafları Bombay’a iade edip şehir-i mezkûr şehbenderliğinden vusulüne musaddık ilmühaber götürceğini temin ettiği halde sahibine teslimi hususunun emanet-i müşarun-ileyhimaya cevaben iş’arına” Fi 9 Eylül sene 1298*

Belgede görüldüğü gibi Kur’an’ın ecnebi memleketlerinde basılarak ülkeye getirilmesine müsamaha gösterilmemekte ancak, aynı zamanda sözü edilen Mushaflar için zapt ve müsadere yoluna da gidilmeyerek, basıldığı yere geri götürülmesi temin edildiği surette sahibine iade edileceği bildirilmiştir.

Gayri resmi ya da kaçak olarak basılan Mushaflar ele geçirildiğinde, Meşihat dairesinde Mushaf basımı için özel bir birim oluşmadan önce Maârif Nezâretine gönderilirdi. Burada incelenen Mushafların hataları belirlenir ve tashih edilebilecek düzeyde olanlar tashih edilirdi. Tashih edilen Mushaflar için uygulanan usul bunları fakir talebelere ücretsiz bir biçimde dağıtmaktı. Rüsûmat Emanetlerinden ya da Zaptiye Nezâreti memurları tarafından zapt ve müsadere yoluyla Maârif Nezâretine gönderilen Mushaflar, burada bir süre muhafaza edilerek, hataları tashih edilebilecek düzeyde olanlar tashih edilerek fakir çocuklara dağıtılmıştır.²⁷² Yine, gümrükte ele geçirilen ve İran baskısı olduğu anlaşılan dokuz kıt’a Mushaf, Rüsûmat Emaneti tarafından Maârif Nezâretine gönderiliyor. Burada muhafaza edilen Mushafların, sonrasında fakir çocuklara dağıtılmak üzere muhasebeye teslim edildiği bildirilmiştir.²⁷³

²⁷¹ BOA, MF. MKT., 77/36, H-20-11-1299

²⁷² BOA, MF. MKT., 117/11, H-24-08-1307

²⁷³ BOA, MF. MKT., 94/51, H-21-10-1304

Meşihat bünyesinde Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin kuruluşundan sonra ise, Maârif Nezâretinin vazifesini üstlenerek Mushafların incelenmesi işini yürütmüştür. Ele geçirilen Mushaflar heyetin incelemesi için buraya gönderilir, incelemesi yapılan Mushaflar incelenerek hatalar belirlenir ve tashih edilebilecek olanların tashih işlemi heyet üyelerince yapılırdı. Nitekim Almanya'da basılarak gümrükte ele geçirilen Mushaflar Teftiş-i Mesâhif Heyetine gönderilerek incelemesi yapılmıştı. Heyet, incelediği Mushafların “zevaidi ve nekaisi pek kesretli olup tashihi gayr-i kabul idiğünden şayan-ı neşri olmadığı” görüşüne varmış ve Maârif Nezâretine durumu bildirmiştir.²⁷⁴

Önce Maârif Nezâreti'nde sonra ise Meşihat Dairesi'ndeki özel birimde tashih edilen Mushafların fakir çocuklara dağıtılması usulü II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarına kadar uygulanmıştır. Böylelikle hem II. Abdülhamid yardımsever yönünü göstermiş oluyordu hem de bunu özel bir bütçe kullanmadan, ele geçirilen Mushafları tashih yöntemiyle yapıyordu.

3.2.6. Mushaf Basımının Siyasi Yönü

Yukarıdaki başlıklarda zikredildiği üzere, Mushaf basımı başlangıcından itibaren devlet kontrolünde gerçekleşmiş ve bu kontrol ve denetimin iyi bir şekilde yürütülmesi için çeşitli birimler dahi oluşturulmuştur. Ayrıca basım için oldukça ayrıntılı bir mevzuat da oluşturulmuştur. Başlangıçta devlet matbaasında yapılan basımlar, sonraki yıllarda Matbaa-i Osmaniye'ye devredilmiş ve uzun yıllar boyunca burada devam etmiştir. II. Abdülhamid devrinde oluşturulan Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti Mushaf basımında ve basılı nüshaların denetiminde önemli bir rol oynamıştır. Devletin Mushaf basımında bu derece etkin bir faaliyet göstermesi, yaptığı çeşitli düzenlemeler ve denetimler son dönem Osmanlı meşrulaştırmasının çarpıcı bir özelliği olarak da okunmuştur. Mushaf basımının ve ithalinin son derece titizlikle denetlenmesi bu durum için iyi bir örnek teşkil etmektedir.²⁷⁵

²⁷⁴ BOA, MF. MKT., 125/38, H-09-06-1308

²⁷⁵ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Çev: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.66

Özellikle bu durum II. Abdülhamid ile özdeşleşen İslamcılık Politikası çerçevesinde bakıldığında oldukça anlamlıdır. Osmanlı Mushaf-ı Şerif'i her türlü tahrif ve tağyirden korumak gibi dini amaçlı faaliyetlerde bulunsa da, bu faaliyetlerin temelinde siyasi bir taraf da bulunmaktadır. Görünürde korunan Mushaf iken aslında koruma altına alınan Hilafet makamının tüm Müslümanlar üzerindeki etkinliği ve otoritesidir.²⁷⁶

Halifelik makamını hiç olmadığı kadar etkin kullanan ve hilafetin koruyucusu olan sultan aynı bunun gibi, Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an'ın da "koruyucusu" olmuştur. İslami Birlik seferberliğinin bir bileşeni olarak Osmanlı Devleti, basılmış Kur'an nüshalarını Osmanlı halifesini Müslüman dünyasının sembolik lideri olarak duyurmak üzere kullanmıştır.²⁷⁷

Kur'an'ı her türlü tahrif ve tağyirden korumak için denetim birimleri oluşturmuş ve aynı zamanda bu amaçla özellikle yurtdışından gelen basımlara hiçbir zaman müsamaha göstermemiştir. Aynı zamanda bazı ülkelerde Mushaf basımı için Osmanlı Devleti'nden izin alma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1900'lü yılların başından itibaren Rusya'da basılacak Mushaf'lar için İstanbul'dan izin almak gerekliliği kabul edilmiştir. 1904 yılında Rus büyükelçisi Osmanlı Hariciye Nezâretine başvurarak bir Rus matbaacısının Rusya'da basacağı Mushaf'lar için izin istemesine karşı iznin verilmediğini bildirmiş; buna karşı Maârif Nezâretinin verdiği cevapta Mushaf-ı Şeriflerin basım ve temsil hakkının Osmanlı hükümetinin kontrolü altında tutulduğu söyleyerek bu talebi kesin bir dille reddetmiştir.²⁷⁸ Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti Mushaf basımını kesin bir şekilde kontrolü altında tutarak diğer ülkeler nezdinde de bunu kabul ettirmeyi başarmıştır.

Abdülhamid dönemi İslamcılık politikası çerçevesinde dini kitapların, doğru bir şekilde basım ve yayınına, memleketin en ücra köşelerine kadar yayılmasına, imkânlar dâhilinde gayret edilirken, aynı zamanda Müslümanlara ve özellikle de sömürgelerde yaşayan

²⁷⁶ Gökçır, *Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, s. 58.

²⁷⁷ Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kuran Tercümeleleri*, s.99.

²⁷⁸ Gökçır, *Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, s. 54-55.

Müslümanlara Kur'an-ı Kerimler gönderilmeye çalışılmıştır.²⁷⁹ Ki bu durum da yine halifenin nüfuzunu hissettirme açısından iyi bir fırsat sağlamıştır.

II. Abdülhamid bu anlamda baskı teknolojisinden yararlanarak, halife unvanını Müslüman dünyasında eşi benzeri görülmemiş bir biçimde vurgulamış ve ilan etmiştir.²⁸⁰ Neredeyse dünyadaki tüm Müslümanlara ulaştırılmaya çalışılan Mushaflara eklenen önsözler ile II. Abdülhamid'in bu yönü iyi bir şekilde vurgulanmıştır. Örnek vermek gerekirse, Matbaa-i Osmaniye'de basılarak, Filistin topraklarına gönderilen Mushafların önsözünde Arapça olarak şu ifadeler yer verilmiştir;

*"Al-i Osman Sultanlarının medar-ı iftihar, Sultan oğlu Sultan, Gazi Abdülhamid Han'ın (Allah onun mülkünü kıyamet gününe kadar daim eylesin) saltanatı döneminde kurulan Osmanlı Matbaasında, özellikle de insan takati nispetinde büyük bir ceht ile hizmet verilerek tashihi yapılmış ve İrade-i Seniyye gereğince Şeyhülislamlık bünyesinde kurulan Meclis-i Teftiş-i Mesâhif-i Şer'iyeye tarafından tashih edilmiş ve ilk defa olmak üzere Matbaa-i Osmaniyye'de tab' olunmuştur."*²⁸¹

Bu çerçevede, Kur'an basımının itina ile ve devlet kontrolünde gerçekleştirildiği ifade edilirken, aynı zamanda basılı nüshaların sıhhatinin de yine sultan marifetiyle temin ettirildiği vurgulanmıştır. Aynı zamanda Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin de siyasi anlamda önemine de vurgu yapıldığı görülmektedir.

Son olarak bir değerlendirme yapılacak olursa, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarının hemen öncesinde ilk olarak resmi şekilde matbaada basılmaya başlanan Mushaf, onun döneminde çokça basılarak zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde İstanbul, Mushaf basımı için deyim yerindeyse bir merkez konumunda yer alarak, en çok basımın yapıldığı yer olmuştur.

Çeşitli düzenlemeler ile Mushaf basımının yasal sınırları belirlenirken aynı zamanda II. Abdülhamid tarafından teşkil ettirilen heyet ile basım üzerindeki denetim yürütülmüştür.

²⁷⁹ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri*, (II. Abdülhamid Dönemi Sempozyum Bildirileri), haz: Coşkun Yılmaz, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 37.

²⁸⁰ Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kuran Tercümeleleri*, s.99.

²⁸¹ <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/filistin-camisinde-abdulhamid-doneminde-basilan-kuran-i-kerimler-bulundu-/988928>

Yapılan düzenlemeler ve söz konusu heyetin çalışmaları vasıtası ile Mushaf'ın basımına son derece hassasiyet gösterildiği ve bu alanın belli sınırlar ile korunduğu görülmektedir. II. Abdülhamid tarafından üzerinde hassasiyetle durulan Mushaf basımı, yine onun döneminde meydana getirilen düzenlemeler ile devlet tekelinde gerçekleştirilmiştir. Yapılan düzenlemeler ve yenilikler ile II. Abdülhamid dönemi, Mushaf basım tarihi içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde ilk matbaanın açılmasıyla birlikte basın ve yayın hayatında bir anlamda yasal bir mevzuatta oluşmaya başlamıştır. Yıllar geçtikçe bu alanda yapılan düzenlemeler de gelişmeye paralel olarak yapılmaya başlamıştır. II. Abdülhamid dönemi bu anlamda, yasal mevzuatın ve denetimin tam anlamıyla işleyişe koyulduğu dönem olmuştur. Bu dönemde öncelikle 1888 ve 1895 yıllarında yayınlanan Matbaa Nizamnameleri ile basın ve yayın hayatı için genel bir mevzuat çizildi. Bu nizamnameler, basın ve yayın hayatının her aşamasına ait düzenlemeleri içerisinde barındırıyordu. Burada, tez çalışmasında ele alınan kısmın özellikle kitap ve risâle basımına dair olan düzenlemeler olduğunu da tekrar ifade etmek gerekir.

Bu nizamnameler ile yasal mevzuat oluşturulurken aynı zamanda mevzuatın işletilmesinden de sorumlu olmak üzere çeşitli birimler oluşturulmuştur. Bu birimlerin ilki Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'dir ki aynı zamanda çalışmada değinildiği üzere, dini eserler için de bir anlamda denetimin ilk ayağını oluşturmaktaydı.

Oluşturulan birimler içerisinde çalışmanın konusu itibari ile odaklanılan birimler dini eserlerin basımı ve denetimi görevi verilerek oluşturulan heyetler olmuştur. Burada ilk olarak Tedkîk-i Müellefât Heyetine değinmek gerekir. 1889 yılında kurulan heyet Maârif Nezâreti'nden gönderilen dini eserleri inceleyerek, hatadan salim olup olmadıklarını belirlemek görevleri tevdi edilmiştir. Kendisine havale edilen eserleri inceleyen heyet, basıma onay verip vermemek hususunda Maârif Nezâretine görüş bildirmiştir. İstanbul Meşihat Arşivi'nde bulunan heyete ait defterlerin incelenmesiyle, heyetin eser değerlendirme süreciyle ilgili bilgiler elde edilmiş ve tez çalışmasında kullanılmıştır. Aynı zamanda Osmanlı Arşivi'nde bulunan alakalı belgelerde, Maârif Nezâreti ile Tedkîk-i Müellefât Heyeti arasındaki yazışmalardan faydalanılarak basım aşamaları takip edilmiştir.

Elde edile veriler ışığında ilk olarak, Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin dini eser basımı noktasında adeta bir danışma kurulu vazifesi yürüttüğü söylenebilir. Maârif Nezâreti bünyesinde Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti teşkil edilmeden önce, heyetin Maârif Nezâreti'ndeki muhatabı Encümen-i Teftiş ve Muayene olmuştur. Usulen kitap basmak isteyen herkes Maârif Nezâreti'ne başvuruda bulunmak zorundaydı. Burada

Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından incelenen eserlerden dini nitelik arz edenler, tedkik ve tasdik edilmek üzere Tedkîk-i Müellefât Heyetine havale edilirdi. Bu noktada Encümenin dini eserler üzerindeki denetiminin yüzeysel bir inceleme ile sınırlı kaldığını ifade etmek gerekir.

1902 yılında Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti'nin oluşturulmasından sonra ise Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin muhatabı artık bu heyet olmuştur denilebilir. Başlangıçtaki başvuru süreci aynı olmakla birlikte burada bulunan fark, Teftiş ve Muayenenin artık kendisine havale edilen dini eserleri ilk aşamada yeni oluşturulan heyete havale etmesidir. Maârif Nezâreti yapısında yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesi ile birlikte teşekkül eden, Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti, vazifesine binaen kendisine havale edilen dini eserlerin içeriklerini inceleyerek, hatadan salim olup olmadıklarını kontrol etmeye başlamıştır. Aslında yaptığı görev Tedkîk-i Müellefât Heyeti ile benzer olmakla birlikte, Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Heyetinin incelediği eserler hakkında son aşamada karar verme yetkisi bulunmuyordu. Bu anlamda vazifesi incelediği eserler hakkındaki görüşünü Tedkîk-i Müellefât Heyetine iletmektir. Bu yönüyle dini eserlerin içeriklerinde yapılan kontrol ve denetimin ilk aşamasında yer almaktaydı. Dini eserler hakkında son kararı verme yetkisine sahip olan birim daima Tedkîk-i Müellefât Heyeti olmuştur.

Bu aşamada Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti'nin yürüttüğü incelemeye bakacak olursak, kontrol ettiği eserlerde mahzurlu gördüğü sayfaları işaretlediğini ve işaretlenen yerlerin tashihi ya da tekrar gözden geçirilmesini ifade ettiğini görürüz. İşaretlenen sayfaların tedkiki ve son tahlilde tasdiki için, yegâne başvuru yeri Tedkîk-i Müellefât Heyeti idi.

Tedkîk-i Müellefât Heyeti nezdinde Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti'nin kuruluşunu değerlendirecek olursak heyetin iş yükünü hafifletmesi açısından olumlu bir gelişme olduğu düşünülebilir. Ancak yayıncılar açısından, yürütülen denetimin artması dolayısıyla durumun zorlaştığı görülür. Nitekim dini eser basımı için artık üç aşamalı bir denetim söz konusudur. Heyetin kuruluşu ile dini eserlerin içeriğinde iki heyet tarafından inceleme yürütüldüğü için herhangi bir eksik ya da hatanın gözden kaçma olasılığı oldukça aza inmiştir.

Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti'nin kuruluşu ile başlayan bu süreç, II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir.

Konu çerçevesinde ele alınan önemli bir husus da Mushaf basımıdır. Bu konu müstakil bölüm halinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Öncelikle Avrupa'da çok erken tarihlerde başlayan Mushaf basımının Osmanlı Devleti'nde geç sayılabilecek bir tarihte gerçekleştiğini söylemek gerekir. Ancak geç bir tarihte başlasa da, İstanbul'da basılan Mushafların sayı bakımından çok önde olduğu ifade edilmektedir. İlk olarak II. Abdülhamid'in saltanat yıllarının hemen öncesinde resmi şekilde başlayan Mushaf basımı, onun döneminde zirveye ulaşmıştır. Gerek Matbaa-i Âmire'de gerekse Matbaa-i Osmaniye'de oldukça fazla sayıda Mushaf basılarak, devletin her köşesine ulaştırılmıştır.

Matbaa-i Osmaniye Mushaf basım tarihinde istisnai bir konuma sahiptir. Nitekim devlet tarafından verilen imtiyaz ile yaklaşık otuz yıl boyunca Mushaf basma hakkını elde etmiştir. Devlet bir taraftan Matbaa-i Osmaniye'ye basım imtiyazı tanırsa da 1889 yılında isteyen herkesin Mushaf basabileceği ifade edilir. Ancak bu basımlar belirli şartlar dâhilinde usule uygun olarak gerçekleştirilecekti.

Devlet tarafından alınan bu karar neticesinde basılacak Mushaf nüshalarının denetlenmesi gereği ortaya çıkınca bu yönde bir heyet teşkil etme yolu seçilmiştir. Buna göre başlangıçta bir reisü'l-kurra ve altı yedi hafızdan ibaret olarak teşekkül eden Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti, basılacak Mushafları kontrol vazifesini üstlenmiştir. Heyet aynı zamanda basılı Mushafların denetim yürüterek, onların da kontrollerini gerçekleştirmiştir.

1889 alınan karar, Mushaf basımından sorumlu bir heyetin teşekkülüne yol açarken, matbaalar açısından çeşitli karışıklıklar yaşanmasına yol açmıştır. Çünkü bu durum Matbaa-i Osmaniye açısından elde ettiği imtiyaz ile çelişen bir durumu ortaya çıkarıyordu. Matbaacılar bu karara binaen Mushaf basmak isterken, Matbaa-i Osmaniye'nin ve Maârif Nezâreti'nin bu konudaki tutumu diğer matbaalarda Mushaf basımını uzun süre engelleyebilmiştir.

Bu noktada teşekkül eden Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nin Matbaa-i Osmaniye'de basılan Mushafları dahi tedkik ve tasdik etmesi önemli bir noktadır. Heyet Mushaf basımında tetkik ve tasdik hususunda en önemli konumdadır. Nitekim matbaacılar,

sonraki yıllarda Bâb-ı Fetvâya başvurarak Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti'nden onay almak ve mühürletmek suretiyle Mushaf basabilmişlerdir.

II. Abdülhamid döneminde sözü edilen heyetler vasıtasıyla, dini neşriyat basımının her aşaması denetime tabi tutulmuştur. Mushafları denetlemek için özel bir birim oluşturulurken bunun dışında kalan dini eserlerin basımını denetlemek için de hem Bâb-ı Fetvâ bünyesinde hem de Maârif Nezâretinde heyetler teşkil olunmuştur.

Oluşturulan heyetlerin teşkili yolu ile bahsi geçen dini neşriyat üzerindeki sıkı denetim, genel olarak, II. Abdülhamid'in basın ve yayın hayatı üzerinde etkili olan sansür havası içerisinde değerlendirilmiştir. Ancak, söz konusu heyetlerin mevcudiyetleri, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarından sonra da devam etmiştir. Aynı zamanda Mushafların denetimini yürüten Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyeti, günümüzde dahi farklı bir isimle faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu durum, sözü edilen heyetlerin ve dini neşriyat denetiminin sansür bağlamı dışında da değerlendirilmeleri gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde dini eserlerin oldukça kapsamlı bir denetime tabi tutulmasının arkasında yatan temel sebep İslam dinini her türlü tahriften koruma düşüncesi olmuştur. Nitekim Tedkîk-i Müellefât Heyeti'nin eserlerde yer alan ayet ve hadislere karşı gösterdiği hassasiyet, bu durumun en iyi örneğidir. Bu anlamda özellikle Kur'an basımının baştan sona devlet kontrolünde yapılarak, Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Heyetinin tasdikinden geçmesi de örnek olarak verilebilir.

Denetimin siyasi boyutu, II. Abdülhamid'in İslamcılık Politikasıyla da uyum arz etmektedir. Nitekim Halife sıfatıyla, tüm Müslümanların lideri olan Sultan, başta Müslümanların kutsal kitabı olmak üzere din kitaplarını tahrif ve tağyirden koruyarak, bir anlamda liderliği en iyi şekilde ifa etmiş oluyordu. Konunun siyasi boyutu özellikle de Mushaf basımında derin bir şekilde hissedilmektedir.

Mushaf basımı baştan sona devlet kontrolünde gerçekleştirilirken, aynı zamanda basımında oldukça teferruatlı bir mevzuatın oluşturulması da bu anlamda önemlidir. Oluşturulan mevzuat, basım yapılacak matbaanın fiziki şartlarından, matbaacı ve matbaa çalışanlarında bulunması gereken şartlara kadar oldukça geniş bir yelpazede ele

alınmıştır. Mushaf basımında meydana gelebilecek herhangi bir hürmetsizlik hiçbir surette kabul görmemiştir. Basımda uyulması gereken şartlar bu şekilde belirlenirken, basılan nüshaların tetkik ve tasdikten geçirilmesi için de düzenlemeler yapılmıştır.

Oldukça titizlikle yürütülen basım ve denetim sayesinde, tüm Müslümanlar nezdinde Osmanlı Devleti'nde basılan Mushaflar fazlaca alıcı bulabilmiş. Böylelikle geç bir tarihte başlasa da en fazla basımın yapıldığı yer de II. Abdülhamid dönemi İstanbul'u olmuştur. Mushaflar, gerek bir bedel karşılığında gerekse bedelsiz olarak devletin her köşesine gönderilmiştir. Aynı zamanda bahsedilen siyasi yönün bir uzantısı olarak, sömürgelerde yaşayan tüm Müslümanlara da ulaştırılmıştır. Basılı Mushaflarda yer alan önsözlerde II. Abdülhamid'in halife sıfatının vurgulanması da yine aynı hususu ön plana çıkarmaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABAY, Muhammet, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Mushaf Basımı”, 2.Baskı, *Osmanlı’dan Günümüze Kur’an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir: 40 Tetimme*, TTK Basımevi, İstanbul, 1991.
- ALBİN, Michael W. “Printing of the Qur’an” *Encyclopaedia of the Qur’an*, ed. McAuliffe, Brill, Sayı:4, 2004, s. 264-276.
- ALKAN, Mehmet Ö., “II. Abdülhamid Döneminde Matbuat Üzerine Gözlemler”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyumu*, ed. Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, 2017.
- ASLAN, Ahmet Turan, *İmam Birgivi*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992.
- AYDIN, Bilgin, YURDAKUL, İlhami ve KURT, İsmail, *Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, İsam Yayınları, İstanbul, 2006.
- BABİNGER, Franz, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, çev. Necdet Kuran Burçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- BAYLAV, Naşid, *İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
- BAYSAL, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968.
- BEYDİLLİ, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane-Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- BİNARK, İsmet, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1975.
- BİRİNCİ, Ali, *Tarih Yolunda*, Dergâh Yayınları, 2001.
- BİRİNCİ, Ali, *Tarihin Hududunda*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.
- CARLESON, Edvard, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, haz: Mustafa Akbulut, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara, 1979.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- DIĞIROĞLU, Filiz, “II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu*, ed. Fahrettin Gün, Halil İbrahim Erbay, Ankara, TBMM Basımevi, 2017, s. 632-651.

- ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri”, *II. Abdülhamid Dönemi Sempozyum Bildirileri*, haz. Coşkun Yılmaz, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992.
- ERGÜRBÜZ, Şefik, *Matbaacılık Tarihi*, İzmit, 1947.
- ERSOY, Osman, *Türkiye'ye Matbaanın Giriş ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara, 1959.
- ERTUĞ, Hasan Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Yenilik Basımevi, 1.cilt, İstanbul, 1970.
- Evliya Efendi, *Kurban Risâlesi*, 2.Baskı, İstanbul, 1325.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.
- GERÇEK, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı I*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- GERÇEK, Selim Nüzhet, *Türk Matbuatı*, der. Ali Birinci, Gezgın Kitabevi, Ankara, 2002.
- GERÇEK, Selim Nüzhet, *Türk Taş Basmacılığı*, İstanbul Devlet Basımevi, 1939.
- GÖKKIR, Necmettin, *Din Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, M.Ü İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.
- GÜRCAN, Halil İbrahim, *Kitap Yayıncılığı*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 1997.
- İNÜĞUR, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2.baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1982.
- İRTEM, Süleyman Kani, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.
- İSKİT, Server, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- İSKİT, Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekâlet Basın ve Yayın Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1944.
- İSKİT, Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939.
- KABACALI, Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın, Literatür Yayıncılık*, İstanbul, 2000.
- KABACALI, Alpay, *Türk Kitap Tarihi*, 2.baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- KABACALI, Alpay, *Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990.

- KESKİOĞLU, Osman, *Kur'an Tarihi*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul.
- KUT, Turgut ve TÜRE, Fatma, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- ÖZGÜL, M. Kayahan, “Devri Hamidi Matbuatına Tersten Bakmak”, *II. Abdülhamid Dönemi Sempozyum Bildirileri*, haz. Coşkun Yılmaz, Seha Neşriyat, İstanbul, 2010.
- SABEV, Orlin, *İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, 3.Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013.
- SOYDEMİR, Selman, *Osmanlıda Kitap Basımı Hurufattan Taş Baskıya*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2013.
- TOKGÖZ, Ahmed İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, haz. Necati Tonga, Çolpan Yayınları, İstanbul, 2020.
- WILSON, Bret, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleleri*, çev. Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.
- YAKUT, Esra, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Makaleler

- ATAMAN, Bora, “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı:14, 2009, s. 21-49.
- BİRİNCİ, Ali, “Osman Bey ve Matbaası”, *Müteferrika*, Sayı:39, 2011, s. 1-148.
- BURÇOĞLU, Nedret Kuran, “XIX. Yüzyıl İstanbul Kültür Tarihinden Bir Kesit: Osmanbey Senti ve Kurucusu; Başmabeyinci, Matbaacı Osman Zeki Bey ve Torunu Ressam Vildan Hanım”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 47-48, Cilt:1, 2010-2011, s. 247-258.
- CEYLAN, Ayhan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukuki Düzen (1839-1876)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı:1, 2006 (Bahar), s. 139-155.
- DEMİREL, Fatmagül, “Osmanlı’da Kitap Basımının Denetimi”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Sayı:5, 3/2014, s. 89-104.
- DİĞİROĞLU, Filiz, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 54, 2014, 1-44.
- DİĞİROĞLU, Filiz, “Teddîk-i Mesâhif-i Şerîfe ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi Kütüphanesi’ndeki Mushaflar”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Sayı: 34, 2018, s.150-155.

GÖKKIR, Necmettin, "Printing Mushaf or Gaining Power and Authority over the Muslim World", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Sayı: 50/2, 2018, s. 23-43.

GÖKKIR, Necmettin, Armağan, Emine, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tefsir İlmine Katkısı ve Tercüme-i Şerife Adlı Eseri", *Usul Araştırma Dergisi*, Sayı: 20, 2013, s.142-178.

GÜNDÜZ, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 12, 1970, s. 335-350.

KESKİN, İsmail, "1831-1920 Yılları Arasındaki Türkiye'deki Litografi (Taşbaskı) Sanatı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 38, 2017, s. 9-20.

KESKİOĞLU, Osman, "Türkiye'de Matbaanın Tesisi ve Mushaf Basımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15, 1967, s.121-139.

POLAT, Ayşe, "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:11, 2018, s. 87-120.

SUAVİ, Ali, "İstanbul'da Mektup", *Ulum*, Sayı: 6, 1870, s. 81-91.

YILDIZ, Güllü, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2017 s. 175-218.

Ansiklopedi Maddeleri

AKYILDIZ, Ali, "Maârif-i-i Umûmiyye Nezâreti", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, C. 27, s. 273-274.

BEYDİLLİ, Kemal, "Matbaa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, C. 28, s. 105-110.

BEYDİLLİ, Kemal, "Mühendishâne Matbaası", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, C. Ek-2, s. 335-336.

BEYDİLLİ, Kemal, "Üsküdar Matbaası", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, C. Ek-2, s. 629-630.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Bâb-ı Meşihat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, C. 4, s. 362-363.

KAHRAMAN, Âlim, "Taş Basmaları", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, C. 40, 144-145.

KAHRAMAN, Kemal, "Encümen", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, C. 11, 175-176.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Mevzû", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C. 29, s. 493- 496.

SARIYILDIZ, Gülden, "Takvimhâne", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, C. Ek-2, s. 573-574.

Diğer Yayınlar

Düstur, I.Tertip, Cilt:II

Düstur, I.Tertip, Cilt:I

Düstur, I.Tertip, Cilt:V

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiye, 1321.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1309, 1310.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Arşiv belgelerine göre: Osmanlı eğitiminde modernleşme*, yayın nu: 134, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014.

<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/filistin-camisinde-abdulhamid-doneminde-basilan-kuran-i-kerimler-bulundu-/988928>

Meşihat Arşivi

Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1784, Genel No: 1784

Meşihat Arşivi, Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye Defterleri 1785, Genel No: 1785

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.) MKT. MHM. 488/14, H-22-04-1303

BOA, A.)MKT.MHM., 453/60, H-04-03-1290

BOA, BEO.,2024/151779, H-20-12-1320

BOA, DH. MKT, 1038/91, H-11-11-1323

BOA, DH. MKT, 1895/14, H-26-04-1309

BOA, DH. MKT, 222/3, H-04-10-1311

BOA, DH. MKT. 1360-88, H-17-11-1303

BOA, DH. MKT. 1567/ 109, H-20-03-1306

BOA, DH. MKT. 1567/ 79, H-20-03-1306

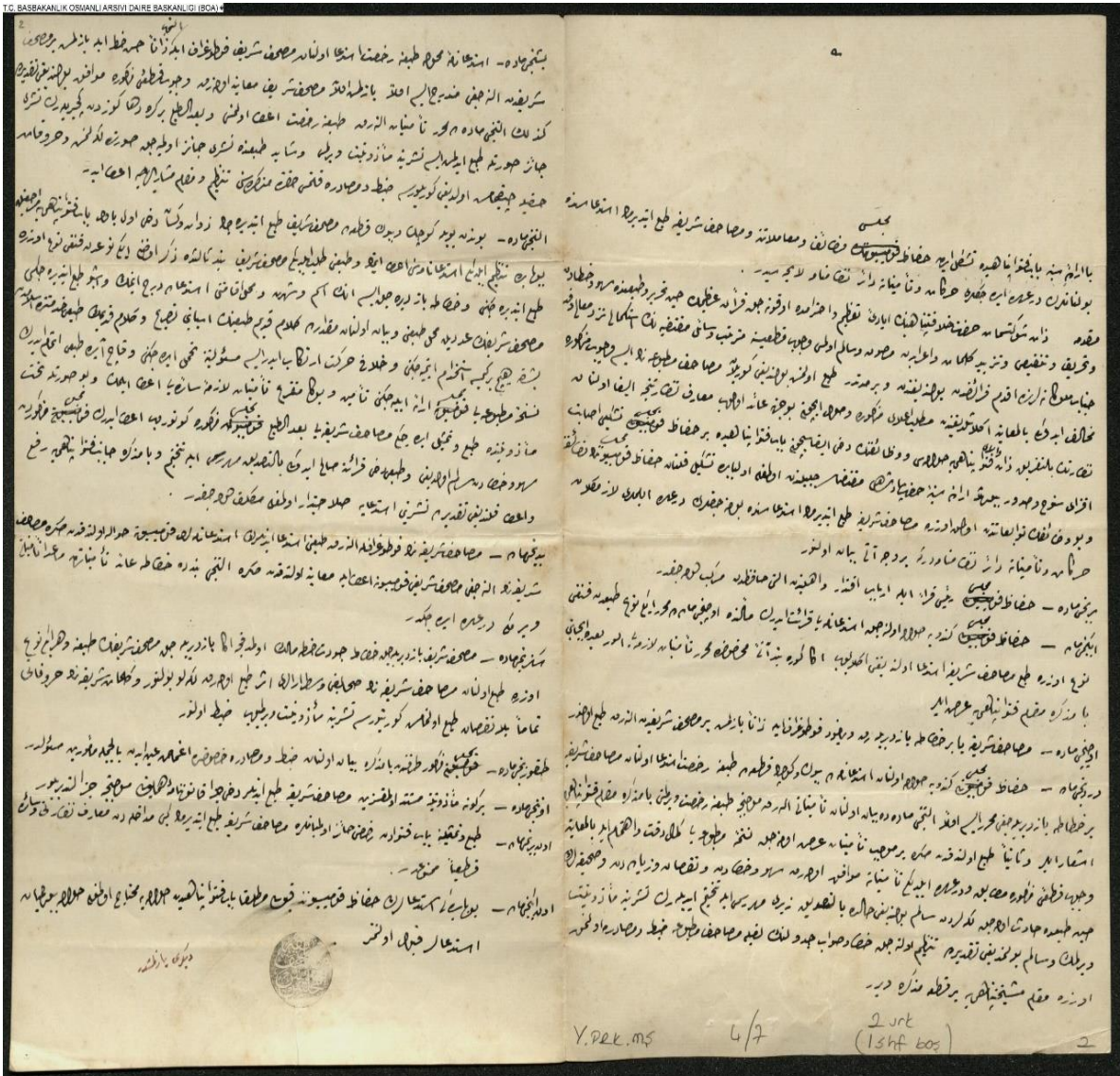
BOA, DH. MKT.1569/ 7, H-23-3-1306
BOA, DH. MKT.1570/ 20, H-30-03-1306
BOA, Ī.DH., 710/49706, H-11-10-1292
BOA, Ī.HUS., 132/11, H-01-06-1323
BOA, Ī.HUS., 83/162, (1318R-085), H-22-04-1318
BOA, Ī.KAN, 1/39, H-21-06-1312
BOA, Ī.MF., 8/43, (1320N-1)(H-11-09-1320)
BOA, Ī.DH, 844/ 67818, H-09-02-1299
BOA, Ī.DH.. 998-778, H.10-11-1303
BOA, MF. MKT, 112/72, H-19-01-1307
BOA, MF. MKT, 40/19, H-25-06-1293
BOA, MF. MKT, 42/88, H-09-08-1293
BOA, MF. MKT, 47/117, H-07-04-1294
BOA, MF. MKT, 50/67, H-20-07-1294
BOA, MF. MKT, 71/104, H-12-11-1298
BOA, MF. MKT, 73/24, H-02-02-1299
BOA, MF. MKT, 74/57, H-28-02-1299
BOA, MF. MKT., 19 -115, H-14-07-1291
BOA, MF. MKT., 443/16, H-27-11-1316
BOA, MF. MKT., 57/70, H-19-06-1295
BOA, MF.MKT., 10/74, H-15-06-1294
BOA, MF.MKT., 1015/11, H-29-07-1325
BOA, MF.MKT., 1015/9, H-29-07-1325
BOA, MF.MKT., 1041/57, H-22-01-1326
BOA, MF.MKT., 1053/7, H-07-04-1326
BOA, MF.MKT., 1053/72, H-10-04-1326

BOA, MF.MKT., 113/43, H-19-02-1307
BOA, MF.MKT., 117-11, H-24-08-1307
BOA, MF.MKT., 125/38, H-09-06-1308
BOA, MF.MKT., 125/91, H-23-06-1308
BOA, MF.MKT., 228/12, H-22-03-1312
BOA, MF.MKT., 24/27, H-04-12-1291
BOA, MF.MKT., 25/12, H-01-01-1292
BOA, MF.MKT., 340/58, H-15-05-1314
BOA, MF.MKT., 399/24, H-19-01-1316
BOA, MF.MKT., 403/23, H-12-0-1316
BOA, MF.MKT., 404/30, H-17-02-1316
BOA, MF.MKT., 410/55, H-23-03-1316
BOA, MF.MKT., 427/39, H-28-07-1316
BOA, MF.MKT., 50/115, H-29-07-1294
BOA, MF.MKT., 50/135, H-07-08-1294
BOA, MF.MKT., 51/190, H-02-12-1294
BOA, MF.MKT., 58/206, H-28-12-1295
BOA, MF.MKT., 58/42, H-17-12-1295
BOA, MF.MKT., 59/127, H-23-01-1296
BOA, MF.MKT., 59/180, H-30-01-1296
BOA, MF.MKT., 59/217, H-23-01-1296
BOA, MF.MKT., 77/15, H-22-10-1299
BOA, MF.MKT., 77/36, H-20-11-1299
BOA, MF.MKT., 798/48, H-11-06-1322
BOA, MF.MKT., 87-120, H 04-12-1302
BOA, MF.MKT., 94-51/ H-21-10-1304

BOA, MF.MKT., 95/84, H-26-02-1305
BOA, MF.MKT.,1015/10, H-29-07-1325
BOA, MF.MKT.,93/30, H-28-05-1304
BOA, MH. MKT, 101/124, H-28-01-1306
BOA, ŞD., 2434/65, H-29-01-1298
BOA, ŞD., 2596/15, H-02-12-1309
BOA, ŞD.2552-16, H-04-01-1308
BOA, Y. PRK. ŞD. 1/62- H-28-04-1311
BOA, Y..A..HUS., 244/28, H-09-07-1308
BOA, Y..EE., 5/118, H-19-08-1320
BOA, Y..MTV., 305/55, H-06-12-1325
BOA, Y..PRK.ASK., 157/56, H-04-09-1317
BOA, Y..PRK.MŞ., 4/7, H-29-12-1309
BOA, Y..PRK.MŞ., 4/81, H-30-12-1310
BOA, Y.PRK.HR., 16/17, H-28-01-1310
BOA, Y.PRK.MŞ., 5/19, H-27-03-1311

EKLER

Ek 1: Huffaz Meclisi'nin teşekkülü ve Mushaf basmak isteyenlerin takip edecekleri usuller.

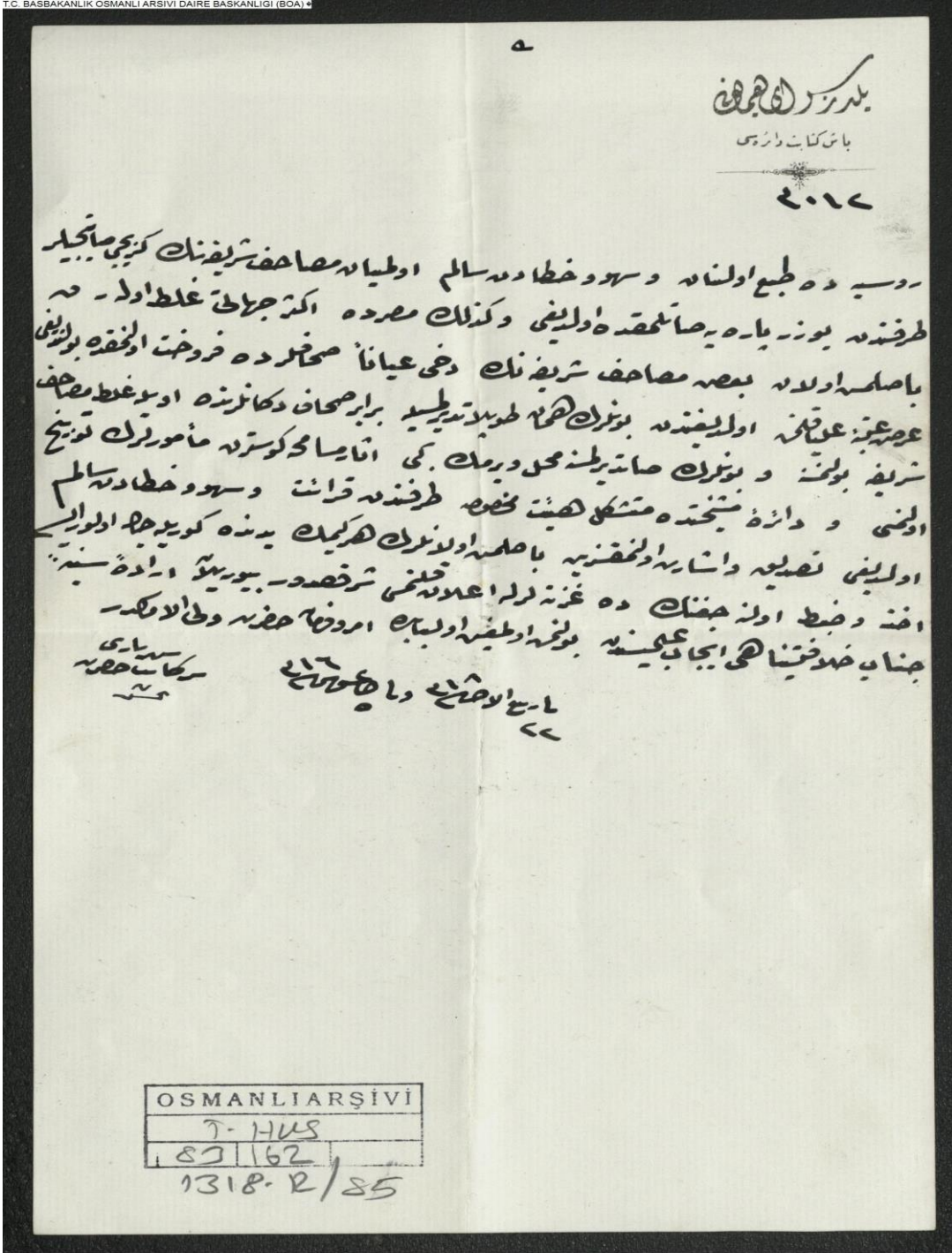

Y.PRK.MŞ.00004.00007.0.002

BOA, Y..PRK.MŞ., 4/7

Ek 2: Rusya ve Mısırda basılan Mushafların toplattırılması.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAKANLIĞI (BOA)

İ.HUS.00083.00162.001

BOA, İ.HUS., 83/162, (1318R-085)

Ek 3: Kütüb-i Dîniyye ve Şer'îyye Tedkik Heyeti'nin teşekkülü.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

تذکرہ
اعضائے
آئینہ داران
۱۹۶۱

دو دو افسر حضرتی
بعضہ کتب دینیہ و فقہیہ نیک برطاقم ماوریه و تحذیریک ارجع الی اولدره طویلند بقیه اولدینی سمیع علی بوریضدن موبایع بعضہ تالیفاتضا لحدانہ لزوم
کورلیدی باغلیسیله اجمعه تقصیه و معاینه اعضای مینک ارباب کفایتیه اولیایند ببقیه متباقیله ماوریه مازنک اهدیت و درستی حار و اولدره نه مرکبیری
کتب دینیہ و شرعیہ و دینی کتب ساریه تدقیق و معارف نظریه عطاوبنک افسر حضرتیک تحت ریاسته بوندجه اولوا اجمعیه در انزل تدقیق و نظرات
ایمک اولدره کتبه اوج حضرتیکل ایلی و تقاضا حضرت سرفه در بوی اولدره ما بهما بونه حضرت خدمتیه حکم جمیع له البقیه بر منظره زارینه ماکان اجماعیه
تسکین و تقوی لدرم کلا بعضه ذواتی سیه تنظیم اوج قطع و تفرق ارسالی قییمی حاوی طرفه رانه طرفدن جوابا دارا اولدره ندرک بعضه اید بعضه و تقدیم
اولدین لهره و جود ارا مینه جناب جوابا شرمنعه بوی اولدره عالمیه انفا زایم جمیع بقیه ندرک ساری بریم تقدیم

صد عظم
ایرین...

بعضه جا کتبه کورلیدی
بیده دست نظرم اکتبه کورلیدی
نکره ساریه خدمتیه اهدیه اولدره نه بوی اولدره سیه
فنا ملاحظه سرفه در بوی اولدره ما بهما بونه حضرت
تقدیر و نظرات... ایرین...

i.m.f. 8/43

6

I.MF.00008.00043.006

BOA, İ.MF., 8/43, (1320N-1

Ek 5: Zübdetü'l Akaid isimli kitap için verilen karar.

۲۰
۵۸
کتاب مذکور مجاورت در افتاد و قتل خلیل پاشا طرفداران ایشان را در انجمن نام کتابت نمودند که در مجازات جلیه نیز در ادب
حواله بویلان موقوف و بیست و نه و نگار کتابت مکتوب است در علم اولاد
مقدمه سخن اولاد حواله اولاد نیز نگار کتابت مکتوب است در علم اولاد
انجمن و نگار کتابت مکتوب است در علم اولاد
حاکم
کتابت
مس
نظ
نوی

۲۹
کتاب و بیست و نه ساری قول اعالان نیز فتوح محمد اهدا خدمت ترتیب المذکر نهاده العقائد نام رساله مقدمه ابجواله استحقاق
اولاد نیز بعضی خطی است مشهور اهدا خدمت طبع و نشری بجزیرا بیل مدیکه عرض دیان قلعه البرج و نگار رساله بعضی کتب غیره نیز عنایت
ترجمه بعضی موارد و علاوه بر ترتیب المذکر نیز نگار کتابت مکتوب است در علم اولاد
در حق تصدیق قلعه و حواله ذکر اولاد رساله بویلان حواله بویلان در انت اولاد
معلوم حال استخبر بویلان در حدیث و اعیان ترک و طیفه سی حواله کتابت بالیقین سینه طبع و نشر ادب اولاد نیز این کتاب
عبارت ادب کوریل خطی است بیان و طیفه سید مکلف اولاد رساله موی اولاد وقوع بویلان استقامت اولاد حواله نیز بر وقعه اولاد اولاد
ترویج استغفار شمس اولاد و نگار رساله انجمن صحیفه کمال ایمان تقدیر حقیقت کماله و سنجی صحیفه مذاهب اولاد حواله
در تفکیک بلائنه کمال اولاد و اولاد سنجی صحیفه کمال ایمان تقدیر حقیقت کماله و سنجی صحیفه مذاهب اولاد حواله
صحیفه ایق قاینه سنجی حواله کوریل خطی است حواله سنجی صحیفه کمال ایمان تقدیر حقیقت کماله و سنجی صحیفه مذاهب اولاد حواله
تقدیر قلعه انجمن کتابت مکتوب است در علم اولاد
حاکم
کتابت
مس
نظ
نوی

Meşihat Arşivi, Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye Defterleri 1784, Genel No: 1784, s. 20, nu. 49

ÖZGEÇMİŞ

2013 yılında Sakarya Üniversitesi tarih bölümünde lisans eğitimine başlayarak 2017 yılında mezun oldu. Aynı yıl Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında başladığı yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.

